

**UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” din IAȘI
FACULTATEA DE ISTORIE
Învățământ la distanță**

ISTORIA BIZANȚULUI

**Autori: Prof.univ.dr. Ion TODERAȘCU
Prof.univ.dr. Bogdan-Petru MALEON
Titular: Prof.univ.dr. Bogdan-Petru MALEON**

**ANUL II
SEMESTRUL I
2016-2017**

INTRODUCERE

Posteritatea Bizanțului

De-a lungul primului mileniu creștin, contactele dintre civilizația bizantină și cea occidentală au fost sporadice, majoritatea acestora limitându-se la palierul oficial al relațiilor diplomatice și bisericești. Chiar și în aceste condiții, emisarii, misionarii, negustorii sau războinicii proveniți din spațiul creștinătății latine, care au intrat în contact cu realitățile lumii bizantine, au fost impresionați de bogăția materială și spirituală a capitalei imperiale și s-au declarat copleșiți de măreția curții basileilor. Până și personalitățile cu un acut spirit critic, precum episcopul Liutprand de Cremona, trimis de Otto I pentru a negocia o alianță matrimonială cu stăpânii de pe Bosfor, nu a putut să-și camufleze fascinația pentru Bizanț în ciuda delatiunilor menite să-i justifice eșecul.

După anul 1000, *Cruciadele* au dat prilejul celor două lumi să se cunoască nemijlocit, prilej cu care au descoperit, dincolo de unele analogii de civilizație, diferențe profunde la nivelul modului de viață, a organizării sociale și în ceea ce privește mentalul colectiv. Treptat, catolicii au ajuns să-i deprecieze pe ortodocși, atribuindu-le însușiri precum nestatornicia, avariția excesivă și chiar lașitatea. Astfel s-a ajuns la evenimentul tragic din 1204 când, dând curs unor solicitări izvorâte din frământările politice existente la curtea bizantină, cavalerii occidentali au cucerit cetatea de pe Bosfor, supunând-o unui jaf cumplit. Cu acest prilej, cronicarii celei de-a patra cruciade, Robert de Clari și Geoffrey de Villehardouin au înfățișat bogățiile orașului, însă nu și-au ascuns ostilitatea față de populația cucerită. Acest eveniment a dus la adâncirea ostilității reciproce și în cele din urmă a anticipat prăbușirea Imperiului în 1453, într-o atmosferă de quasi-nepăsare din partea creștinătății latine.

Imagina pe care a avut-o Bizanțului în ochii celorlalți nu trebuie analizată exclusiv din perspectiva contactelor politico-diplomatice și militare, întrucât acesta a lăsat Europei o moștenire culturală colosală. Întreg dreptul roman, sistematizat sub forma unui mare *corpus juridic* în vremea lui Iustinian a ajuns materie de studiu în Universitățile occidentale și a constituit armătura argumentativă a Imperiului Occidental în disputa acestuia cu Pontificatul. După prăbușirea Constantinopolului, o bună parte a elitei intelectuale bizantine s-a refugiat în vestul Europei, aducând un nou suflu mișcării umaniste aflate la apogeu. Învățați precum Bessarion, devenit cardinal după eșecul unirii religioase de la Florența, au adus o întreagă zestre culturală constând în manuscrise neprețuite, care au stat la baza unor prestigioase biblioteci. În acest context, erudiții Renașterii italiene, precum Marsilio Ficino sau Lorenzo Valla au reînviat studiile clasice traducând, pentru prima dată în Occident, vechile opere ale antichității grecești, direct din limba în care au fost scrise. Mai mult decât atât, prin interpretările unor savanți precum neoplatonicianul Georgios Gemistos Plethon gândirea antică a fost asociată mișcării intelectuale care a animat perioada finală a istoriei bizantine.

În prima parte a epocii moderne, interesul pentru civilizația bizantină a cuprins și alte regiuni ale continentului. Astfel, unii dintre reprezentanții trendului cultural dezvoltat sub auspiciile Reformei Protestante, precum Jeronimus Wolf

sau Leunclavius s-au arătat interesați de moștenirea juridică romană filtrată de cultura orientală. Totodată, s-au manifestat unele încercări timide de sistematizare a izvoarelor și de alcătuire a unor ediții critice. Abia secolul al XVII-lea a adus primele explorări de factură științifică în ceea ce privește Imperiul Creștin de Răsărit. Acest interes s-a întemeiat, în bună măsură, pe dorința teoreticienilor absolutismului monarhic de a identifica în trecut un contrafort ideologic și o sursă de legitimare a puterii. Sub auspiciile generoase ale *regelui soare* (Ludovic al XIV-lea), savanții francezi au inițiată prima acțiune sistematică de colectare și editare a izvoarelor bizantine. Din 1645 a fost demarată celebra colecție de la Louvre care a adunat, până în 1711, nu mai puțin de 34 de tomuri. În această perioadă și-a desfășurat activitatea și Charles du Cange, autorul primelor glosare grecești și latine, alcătuite după criterii științifice. De asemenea, au apărut manuale de paleografie destinate să înlesnească accesul direct la mărturiile documentare produse în timp de cancelaria imperială sau de cea a patriarhiei Ecumenice.

Dacă la începutul veacului al XVIII-lea interesul pentru Bizanțul politic se situa la cele mai înalte cote, în următoarele decenii s-a conturat un discurs profund depreciativ la adresa Imperiului Oriental. Această schimbare de trend ilustra conflictul dintre spiritul iluminist și ideologia monarhică, a cărei criticii i-au asociat o serie de vicii structurale despre care se considera că au stat la baza lungii agonii a lumii romane. În celebrul *Eseu despre moravuri*, Voltaire considera că nimic din istoria bizantină nu poate suscita interesul unui spirit luminat, întrucât după epoca lui Iustinian aceasta nu ar mai conține nici un episod memorabil. Pe aceeași direcție s-a înscris și Montesquieu, care reducea evoluția Imperiului de răsărit la „o succesiune nesfârșită de revolte, sedii și perfidii”, motiv pentru care ea nu merita să se bucure de atenția contemporanilor. Mai mult decât atât, filosoful francez aprecia că statul bizantin a fost mereu subminat de numeroase slăbiciuni care i-au măcinat forța politică, militară și organizarea socială. Supraviețuirea sa milenară se datora doar unor factori conjuncturali precum inventarea focului grecesc, politica de învrăjpire a barbarilor și comerțul înfloritor al Constantinopolului.

La finalul secolului al XVIII-lea și în zorii celui de-al XIX-lea, lumea intelectuală europeană continua să se raporteze într-o manieră critică la civilizația creștină orientală aflată sub tutela Constantinopolului. Spre exemplu, filosoful german Friedrich Hegel considera că istoria Bizanțului este lipsită de idei politice originale, precum și de mari personalități. Pe fondul acestui trend depreciativ și-au făcut simțită prezența și primele manifestări de factură științifică relative la istoria bizantină. Ilustrativă în acest sens este lucrarea istoricului englez Edward Gibbon, *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*, care, deși încă din titlu se înscrie în spiritul iluminist, reprezintă cea mai obiectivă abordare de până atunci. În felul acesta s-a deschis drumul spre alcătuirea unor sinteze în care se remarcă o certă propensiune spre obiectivitate. Spre exemplificare, pot fi amintite preocupările lui George Finlay, care tratează istoria Greciei de la cucerirea romană până în secolul al XIX-lea sau Karl Hopf, autor care a abordat o serie de probleme controversate, precum legătura dintre vechii eleni și grecii moderni. Tot în secolul al XIX-lea s-au format primele școlii istoriografice dedicate exclusiv istoriei bizantine. Cea mai prestigioasă s-a constituit în mediul intelectual de la München și a animat treptat o bună parte a spațiului universitar german. Școala

germană a inițiat cel mai vast și mai riguros efort de recuperare a surselor, care s-a materializat în colecția intitulată *Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae*, care reprezintă până astăzi una dintre cele mai complexe întreprinderi de acest tip. Mulți dintre specialiștii formați în această ambianță istoriografică unii s-au remarcat prin amploarea preocupărilor și rigurozitate științifică, precum Karl Krumbacher sau Fr. Dölger.

Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, preocupările de istorie bizantină au prins contur și în Franța, unde s-au aflat sub patronajul marelui savant Charles Diehl, care a îmbinat cu măiestrie rigurozitatea cu propensiunea spre popularizare. Grupul din jurul său a deschis larg porțile laboratoarelor, lăsând interesul publicului să pătrundă într-o lume fascinantă prin ineditul său. În perioada interbelică și după al doilea război mondial, Școala franceză a urmat marile direcții de cercetare deschise de Louis Brehier în ceea ce privește istoria economică, politică și socială, Paul Lemerle în domeniul istoriei agrare și al structurilor sociale rurale și Andre Grabar la nivelul artei și al raporturilor acesteia cu societatea. În jurul Centrului de Cercetări a Istoriei și Civilizației Bizantine de la Paris s-a format o nouă generație de savanți, precum Hélène Arhweiller, Alain Ducellier sau Gilbert Dagron.

Începând cu primele decenii ale veacului trecut s-au afirmat o serie de școli istoriografice din centrul și sud-estul Europei. Cea mai prestigioasă a fost cea rusă, având în primul plan reprezentanți precum Vasili Vasilievski, Alexander Vasiliev sau Victor Lazarev. Nici spațiul balcanic nu a rămas în afara acestei emulații științifice, în fruntea preocupărilor de istorie bizantină situându-se sârbul George Ostrogorsky, maghiarul Gyula Moravcsik și grecii Nicolas Oikonomides și Dyonisos Zakythinos. Odată cu schimbările politice din estul Europei mulți dintre savații est europeni au fost nevoiți să aleagă calea exilului, punând, în Statele Unite ale Americii, bazele Puternicului centru de studii bizantine de la Dumbarton Oaks.

Datorită expansiunii studiilor bizantine au luat naștere primele foruri internaționale menite să coreleze eforturile savanților din întreaga lume. Cea mai importantă instituție de acest tip este Asociația Internațională de Studii Bizantine, sub egida căreia se organizează congresele de profil. Primul dintre acestea a avut loc la București în 1924, iar în inițierea și punerea sa în operă s-a implicat activ savantul Nicolae Iorga. Pe linia acelorași preocupări de internaționalizare a studiilor bizantine trebuie menționată și inițiativa vizând reunirea într-o manieră exhaustivă a izvoarelor, prin contribuția celor mai avizați specialiști, în cadrul unei colecții intitulate *Corpus Fontium Historiae Bizantinae*.

Școala istoriografică românească din secolul al XIX-lea a arătat un interes cu totul pasager față de istoria bizantină. Cursurile universitare alcătuite de profesorii Academiei Mihăilene, ai Universității din Iași, apoi București, nu au consacrat Imperiului creștin oriental decât scurte considerații, adesea într-o tonalitate depreciativă, în acord cu tradiția raționalismului iluminist. Nici primele mari sinteze de istorie universală, precum cea alcătuită de A.D. Xenopol nu au fost mai generoase în ceea ce privește spațiul alocat Împărăției basileilor. Începuturile preocupărilor sistematice de istorie bizantină sunt legate de numele lui Nicolae Iorga și Orest Tafrali. Încă din tinerețe primul dintre aceștia s-a arătat fascinat de civilizația Imperiului Oriental și a căutat să se informeze direct din izvoarele bizantine. Rodul acestui interes îl reprezintă sinteza intitulată *Imperiul*

Bizantin, publicată la Londra în 1907. Lucrările de maturitate ale savantului dovedesc preocuparea sa de a-și deschide un câmp original de cercetare a civilizației bizantine. Momentul de apogeu al reocupărilor de profil s-a înregistrat în anul 1934, odată cu apariția lucrării intitulate *Istoria vieții bizantine*, care l-a consacrat drept un fin cercetător al fenomenelor sociale, culturale, mentale și de viață materială, în detrimentul abordărilor de istorie politică, militară sau economică. Acest volum a fost urmat de cercetarea intitulată sugestiv *Bizanț după Bizanț* (Paris, 1935), în cadrul căreia istoricul urmărește destinul bizantinilor în Europa. O altă direcție de cercetare a reprezentat-o ceea ce Karl Krumbacher numea „sinteza Bizantină”, apreciind că originalitatea civilizației creștine orientale constă în diversitatea impresionantă a elementelor care i-au asigurat fundamentul: tradiția politică romană, elenismul cultural, ortodoxia religioasă și tradiția orientală. Preocupările de istoria Bizanțului au căpătat prin Nicolae Iorga o anvergură europeană și mondială, atât datorită implicării savantului în organizarea la București a primului congres de profil, cât și prin înființarea, în 1913, la București, a Institutului de Studii Sud-Est Europene.

Omologiile existente între cercetarea românească de profil și cea europeană sunt ilustrate exemplar de Orest Tafrali, specialist care a realizat o impresionantă teză de doctorat consacrată Thesalonicului bizantin, sub îndrumarea lui Charles Diehl. Revenit în țară, el s-a arătat preocupat de istoria artei bizantine și post-bizantine, acordând o atenție specială manifestărilor creației artistice religioase din spațiul românesc. În ceea ce privește vocația popularizării trebuie remarcată contribuția lui Nicolae Bănescu, autor a unei voluminoase istorii a Imperiului Bizantin și a unui volum ce reunea diverse *Chipuri din istoria Bizanțului*.

Dintre istoricii români care au activat în prima jumătate a secolului XX trebuie remarcată activitatea lui Gheorghe I. Brătianu. Spre deosebire de Nicolae Iorga, acesta a preferat să-și focalizeze atenția spre aspectele punctuale ale istoriei bizantine, după cum o dovedesc studiile sale reunite într-un volum de studii privitoare la istoria economică și socială. Încă de la începutul carierei, savantul s-a arătat interesat de tendințele majore care dominau cercetarea istorică europeană. Astfel, în cursul inaugural ținut la Universitatea din Iași în 1924, intitulat *Concepțiunea actuală a istoriei medievale*, savantul a trasat un adevărat program de cercetare. Prin acesta propunea abandonarea interesului exclusiv arătat lumii occidentale de către cercetătorii istoriei universale și recuperarea reperelor fundamentale ale civilizației răsăritene. În acest sens, considera necesară schimbarea de accent spre Constantinopol, Bagdad sau Ierusalim, ceea ce trebuia să atragă și o revizuire a periodizărilor care țineau cont aproape exclusiv de evenimentele produse în vestul Europei. Din acest punct de vedere, Brătianu s-a apropiat de viziunea lui Nicolae Iorga, întrucât și acesta dorea o recuperare a sensurilor profunde ale civilizației bizantine și a importanței reale pe care a avut-o de-a lungul istoriei spațiul oriental.

Istoricii români din perioada interbelică au fost la curent cu marile dezbateri istoriografice derulate la nivel mondial și au participat activ la marile decizii ce priveau viitorul bizantinisticii. După instaurarea regimului comunist studiile istorice, în general, cele bizantine în particular, au receptat presiunile agresive ale factorului ideologic. Astfel, în acord cu postulatele materialismului istoric, au fost privilegiate studiile de istorie economică și demersurile menite să

pună în lumină lupta de clasă. În aceste condiții bizantinistica românească s-a profilat pe direcția cercetărilor arheologice destinate să pună în lumină continuitatea autohtonilor la nord de Dunăre, recuperarea la nivel istoriografic a tradiției politice și culturale bizantine. Dincolo de unele realizări notabile, bizantinistica românească s-a aflat într-un decalaj major în raport cu cea europeană de profil. Contactele dintre cercetători au fost sporadice, iar studiile originale nu s-au încadrat în proiecte de anvergură de tipul celor prefigurate de Nicolae Iorga sau Gheorghe I. Brătianu.

Elemente definitorii. Periodizarea istoriei Bizanțului

Imperiul Bizantin a fost un stat tricontinental, care s-a întins în Europa, Asia și Africa. Limitele sale teritoriale au variat de la un timp la altul, în raport de situația politică, de recuperări ori pierderi teritoriale.

De existența Bizanțului se poate vorbi o dată cu anul 395, când Imperiul Roman a fost împărțit de către împăratul Teodosie cel Mare în: partea de apus, cu capitala la Ravenna și partea de răsărit, cu capitala la Constantinopol.

Locuitorii părții de răsărit nu și-au spus *bizantini* și nu-și numeau țara *Bizanț*. Termenul de *bizantin*, cu accepțiunea de astăzi, a început să fie folosit în Evul Mediu (sec. XVI). Bizantini erau, în timpul Imperiului, numai locuitorii capitalei, deoarece Constantinopolul s-a ridicat pe ruinele vechii colonii megariene Byzantion. Ei, locuitorii jumătății răsăritene, se considerau și își spuneau *romani*, iar țara lor era *Romania*, sau *Pământul roman*. Denumirea aceasta va fi preluată și de venețieni, de turcii selgiucizi (care-și numeau statul „Sultanului Rum”) și de către otomani (care i-au zis „Remelia” uneia dintre provinciile balcanice ale Imperiului). Sultanii s-au considerat urmași ai împăraților bizantini. Mehmed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, și-a întocmit chiar o falsă genealogie, prin care se dorea socotit un descendent al basileilor.

Locuitorii Imperiului nu s-au considerat niciodată greci sau eleni, și au apreciat că aceste denumiri au o puternică nuanță peiorativă, întrucât trimiteau la un trecut păgân. Suveranii se considerau urmașii împăraților romani, ale căror atribuții le-au preluat, conferindu-le un sens creștin. Totodată puterea supremă în stat și-a asumat tradiția orientală hieratismului, ceea ce a conferit monarhiei bizantine un statut cu totul deosebit.

O caracteristică a vieții bizantine a fost *convergența spre Constantinopol*. Edificat din inițiativa împăratului eponim Constantin cel Mare, acest oraș a fost inaugurat la 11 mai 330. Construcțiile, noul palat imperial, forumul, bisericilor, zidurile orașului au fost astfel orientate încât noua reședință să fie identică cu cea veche. De altfel, Constantinopolul a și fost numit „Noua Romă” sau „A doua Romă”, denumire care s-a instalat din anul 381, când funcțiile orașului au crescut. Așezat la răspântia continentelor, la întâlnirea marilor drumuri comerciale, Constantinopolul „valora singur cât un imperiu”. Nu întâmplător el era supranumit „Împărăteasa”, „Orașul care domnește”, „Orașul orașelor” sau, simplu, „Orașul”. Pentru bizantini expresia „merge la oraș” însemna „merge la Constantinopol”. Noul nume al orașului, Istanbul, de origine grecească, avea același sens („<merge> la oraș”). Întreaga viață bizantină polariza spre Constantinopol. Din perspectivă etnică, principala caracteristică în Imperiul

Roman de Răsărit (care s-a numit mai târziu Bizantin) a fost *convergența treptată spre elementul grecesc*. Faptul acesta își are explicația sa. Prin pierderile teritoriale suferite de-a lungul timpului, Bizanțul s-a redus tot mai mult la părțile sale balcanice, în primul rând la acelea de limbă grecească.

Istoria bizantină este o istorie de sinteză. *Elementul roman* al formei politice și juridice, *conținutul grecesc* al populației, limbii și culturii, ambele într-o osmoză realizată de *creștinismul* devenit ideologie de stat, iar tot acest aliaj presărat cu *farmecul oriental al monarhului divin*, iată factorii sintezei bizantine. La elementul roman, grecesc și oriental trebuie să se adauge *influențele occidentale* venite prin cruciade, prin venețieni și genovezi, prin crearea Imperiului Latin de la Constantinopol (1204) și a altor regate și despotate latine de pe teritoriul Bizanțului.

Imperiul Bizantin a fost un *factor de transmisie* între Europa și Asia, o „punte” de circulație a valorilor materiale și spirituale între Europa și Orient. Acest rol a durat până în sec. al X-lea, când Bizanțul începe să se simtă ca o *lume aparte*, deosebită atât de cea apuseană, cât și de aceea răsăriteană.

Încă de la începutul existenței sale, Bizanțul s-a constituit într-un *martor istoric* al evenimentelor ce aveau loc în lumea de atunci; un *martor istoric* spontan, documentat, de la care s-au putut afla multe informații despre evoluția Europei medievale. Granițele lui foarte întinse veneau în contact cu popoare numeroase și diferite. Diplomația bizantină a simțit nevoia să cunoască realitatea de la hotarele Imperiului și a consemnat datele pe care le-a aflat. Aceste știri valorează mai mult pentru istoria popoarelor din Europa Sud-Estică și de Răsărit, dar și pentru popoarele din Europa Centrală și Apuseană. Începutul istoriei neamurilor slave n-ar putea fi cunoscut fără moștenirea documentară lăsată de Bizanț. Apoi, vreme de mai multe secole, istoria poporului grec medieval se confundă cu istoria unor teritorii aflate sub autoritatea directă a împăraților bizantini, în a căror concepție politică din ultimele secole de existență a statului bizantin se conturează ideea că ei sunt conducători ai grecilor.

Cunoașterea istoriei bizantine prezintă un interes deosebit pentru *studierea antichității clasice*, ale cărei comori le-a conservat. Cea mai mare parte a manuscriselor scriitorilor antici, greci și latini, a ajuns la lumea modernă prin intermediul culturii bizantine. Spre exemplu, lexicograful bizantin Stobaeus din Macedonia, care a scris la începutul sec. al VI-lea, a lăsat o *Antologie* de filosofie și poezie. Din 1430 de mențiuni, 1115 provin din opere integral pierdute. Patriarhul Fotios, un mare învățat, a întocmit în sec. IX două importante compilații cu caracter enciclopedic, *Lexicon* și *Biblioteca*. În această a doua lucrare, el citează 470 de autori, dintre care numai 14 sunt cunoscuți într-o formă mai substanțială. „Posteritatea, spunea Steven Runciman, este mai recunoscătoare literaturii bizantine pentru acțiunea sa conservatoare decât pentru creațiile sale. Datoria ce o avem către ea nu este datorată atât față de rezultatele ei originale, cât iubirii cu care ea a prezervat comorile antichității clasice ca și tradiția clasică în filozofie, metodă și cercetare”. Este de înțeles, astfel, rolul Bizanțului în geneza Renașterii și a Umanismului.

*

Asupra începuturilor istoriei bizantine nu există un acord în rândul cercetătorilor. Unele sinteze propun perioada lui Dioclețian, altele iau ca reper fondarea noii capitale de pe Bosfor în 330, și, în fine, numeroase lucrări propun drept punct de reper unele evenimente politice precum: împărțirea administrativă a Imperiului Roman din 395, sau căderea Romei sub stăpânire barbară în 476.

Cei peste o mie de ani de istorie romano-bizantină și bizantină se pot împărți în trei mari perioade, luând în calcul factori multipli, demografici, economico-sociali, politici și confesionali, apoi instituțiile și mentalitățile.

I. **Perioada romano-bizantină** (sf. sec. IV – încep. sec. VII) a fost una de tranziție de la Imperiul Roman la Imperiul grec medieval, când s-au întâlnit și s-au înfruntat elemente antice și medievale, romane și bizantine, păgâne și creștine. Mutarea capitalei pe malurile Bosforului a fost o măsură simptomatică. Centrul de greutate al Imperiului Roman se deplasase spre răsărit. Economia occidentală decade și, ca efect al migrațiilor, se ruralizează. În orient se menține o viață urbană puternică, în Egipt, Palestina, Siria, Asia Mică. Moneda de aur a împăratului Constantin cel Mare (306-337) a fost sortită unei ascensiuni ilustre, impunându-se pentru aproape un mileniu ca etalon al pieței mondiale. Munca sclavilor se menține, și încă dominant, în atelierele meșteșugărești din orașele mediteraneene, în Egipt, Siria, Asia Mică, Sicilia. În agricultură se impune colonatul. În Asia Mică (platoul anatolian) și în Balcani mica proprietate țărănească liberă deține o poziție însemnată. Vechea magistratură romană lasă locul birocrăției bizantine, ca efect al reformelor lui Dioclețian (284-305) și Constantin cel Mare (306-337). Separarea puterii civile de aceea militară, fragmentarea administrativ-teritorială (marile provincii romane sunt subdivizate), birocratizarea și centralizarea strictă a aparatului de stat, toate acestea sunt la originea atotputerniciei imperiale. Creștinismul, devenit religie de stat (prin Edictul de la Milan, 313) a marcat puternic fizionomia societății bizantine. Factorii constituționali tradiționali, senatul, poporul și armata, pierd poziții în fața „ofensivei” bisericii. Cultura păgână cedează locul unei culturi creștine, care asimilează însă tradiții elenistice și influențe orientale. Arta acestei perioade ilustrează „capacitatea culturii bizantine de adaptare la mediul și sensibilitatea creștină”. Constantinopolitană prin origine, arta bizantină este sincretică prin substanță (la formarea ei contribuind Orientul și Occidentul) și religioasă prin motivație. În arhitectura religioasă s-a obținut, la sfârșitul secolului al V-lea, în Asia Mică, cea mai mare realizare a artei bizantine timpurii: *basilica cu cupolă* (din sinteza a două formule: basilica romană de plan longitudinal și planul central cu cupolă).

II. **Imperiul grec medieval** (începutul sec. VII-sf. sec. XI) este socotit „perioada clasică a istoriei bizantine”. Sunt aproape cinci secole de transformări teritoriale și demografice, când se pierd însemnate regiuni și, o dată cu ele, populațiile respective. Atunci s-a realizat „o mare uniformitate etnică”, constituindu-se naționalitatea greacă; s-a ajuns și la o unitate confesională a statului, ortodoxia devenind „singurul cult profesat”. Structura societății bizantine a înregistrat cea mai radicală transformare. Baza socială a statului bizantin a devenit mica proprietate țărănească liberă. O nouă unitate administrativă, *thema*, constituită pe temelii militare, va fi generată de noua realitate socială. Succesele militare ale statului, puterea de a rezista numeroaselor asalturi ale arabilor și bulgarilor, ofensiva militară din a doua jumătate a sec. al X-lea și începutul sec.

XI, care avea să readucă statului bizantin hotarele din perioada clasică, își au explicația în restructurările social-administrative. Criza din sec. al XI-lea a marcat „sfârșitul carierei de putere mondială a statului bizantin”. Registrul cultural al acestei perioade se prezintă neunitar. O primă etapă, care durează până pe la mijlocul secolului al IX-lea, a însemnat un declin cultural. Literatura acestei perioade a fost profund religioasă, cea profană fiind reprezentată doar de Georgios Pisides și poeta Casia. În artă, iconoclasmul promovat de Isaurieni „proscrie scenele religioase figurative, înlocuite cu subiecte profane, lipsite de orice emoție spirituală”. A doua etapă, de după jumătatea sec. al IX-lea, se caracterizează prin înflorire culturală. „Primul umanism bizantin” patronat de împăratul – cărturat Constantin VII Porfirogenetul, reprezintă în literatură „o reînnoire la valorile culturii clasice”. În artă s-a conturat „renașterea macedoneană”, care a adus multe inovații în arhitectură și în pictura monumentală.

III. **Decăderea Imperiului Bizantin** (sf. sec. XI – jum. sec. XV) a durat aproape patru secole în care *acalmia* și *criza* au alternat până când *agonia* s-a instalat anunțând *catastrofa*. Două fenomene social economice au dominat acest răstimp: *feudalizarea Imperiului*, proces în care mica proprietate țărănească liberă este lichidată și se afirmă puternic aristocrația funciară și *concesiunile comerciale* acordate republicilor maritime italiene, concesiuni care aveau să transforme Bizanțul „într-o anexă economică a Veneției și Genovei”. Statul nu a mai avut, după dispariția țaranilor stratioți, puterea militară de altădată. Viața politică internă a fost dominată, în aceste ultime secole, de lupta între autoritatea centrală, dornică să-și mențină puterea, și forțele aristocratice descentralizatoare. Succesele au fost schimbătoare. Pe acest fond politic se va pregăti dezmembrarea și apoi dispariția statului bizantin. Mișcările de emancipare „națională” ale vlahilor, bulgarilor și sârbilor, loviturile date de cruciați și de turcii selgiucizi au ușurat sarcina turcilor otomani, beneficiarii din urmă și de lungă durată ai acestui proces de agonie. În cultură se constată două etape distincte. Secolul XII și, parțial, secolul XIII reprezintă o prelungire a veacului al XI-lea: preferință pentru retorică, influență puternică a metropolei asupra provinciei, de unde și păstrarea unității culturale. Ultimele două veacuri ale istoriei bizantine aduc importante înnoiri în cadrul unei alte „renașteri”, zisă „a Paleologilor”. Se pierde unitatea culturală, apar „școli” regionale care arată autonomie față de capitală, se manifestă o conștiință a lumii bizantine față de tradițiile ei elenice. Umanismul Paleologilor cultivă un nou ideal în care se îmbină cunoașterea universală cu gustul pentru acțiune. În ultimele două secole, modele bizantine iradiază pe o arie vastă a continentului european.

De-a lungul existenței sale milenare, statul bizantin a cunoscut o evoluție teritorială deosebit de interesantă. Avanpostul stăpânirii imperiale din nord se afla în peninsula Crimeea, unde Bizanțul a stăpânit, până la marea invazie tătaromongolă, cu unele scurte întreruperi, partea de sud cu orașele Cherson și Panticapaeum. Acest teritoriu a constituit o punte de legătură cu populațiile de stepă care furnizau materii prime precum cereale, lemn sau blănuri. Pe aceleași coordonate nordice se înscrie și fluctuantă frontieră bizantină din Peninsula Balcanică. De-a lungul Dunării exista o întinsă zonă de câmpie mărginită la nord de Carpații Meridionali și la sud de Munții Haemus. La sud de aceștia se întind două zone cu relief jos: Câmpia Traciei, de la sud de Munții Rhodope, până la

porțile capitalei; Câmpia Thesalonicului, de-a lungul râului Vardar. În vestul peninsulei, Alpii Dinarici străjuiesc Coasta Dalmată, îngreunând accesul spre Marea Adriatică.

Baza teritorială a Imperiului Bizantin în Evul Mediu s-a aflat în Asia Mică sau Anatolia, spațiu geografic remarcabil prin varietatea sa. La nord și sud acesta era vegheat de lanțuri montane înalte, cu altitudine de peste 4000 m. Dominanta geografică a regiunii era podișul, unde zonele de relief înalt alternau cu cele joase, delimitate de cursurile de apă. Existau și două zone de câmpie de-a lungul litoralului vestic și în jurul Antiohiei, pe valea fluviului Oranto.

Până la invazia arabă Imperiul Bizantin a controlat principalele rute maritime din Marea Egee și Marea Mediterană, astfel încât a asigurat legătura dintre Orient și Occident. După marea invazie arabă Bizanțul a redobândit statutul de thalascrație abia în secolul al X-lea, când împărații soldați din dinastia macedoneană au recuperat insulele din Marea Egee, în primul rând Creta, care reprezentau principalele puncte de escală. După cruciade Bizanțul a pierdut treptat controlul asupra Mării Mediterane și a bazinelor adiacente, supremația revenind definitiv occidentalilor.

Întrebări recapitulative

1. Care au fost principalii *factori de convergență* din Bizanț?
2. Care sunt elementele *sintezei bizantine*?
3. Definiți rolul Bizanțului ca *martor istoric* și *factor de transmisie*.

PERIOADA ROMANO-BIZANTINĂ

(sf.sec. IV-încep sec.VII)

Economie și societate

a) *Economia*

Statul bizantin din primele secole și-a asigurat o viață economică echilibrată, capabilă să răspundă atât necesităților interne curente, cât și acumulării unor rezerve pentru situațiile imprevizibile (secetă, epidemii, calamități naturale). Cele două sectoare principale, cel rural (*chora*) și cel urban (*polis*) s-au aflat într-un permanent raport; a fost o adevărată „comunicare” între sat și oraș. Agricultura a asigurat aprovizionarea orașelor, mai cu seamă a capitalei (care era un adevărat pericol în caz de lipsuri alimentare), în vreme ce „industriile” au oferit cele trebuitoare satului. Schimbul de produse între lumea rurală și aceea urbană a funcționat permanent și constituie un specific al părții răsăritene a Imperiului și o permanență a istoriei bizantine.

În Bizanțul timpuriu existau trei mari regiuni agricole: Egiptul, care era cea mai dezvoltată zonă, o adevărată binecuvântare prin rodnicia pământului său, Asia Mică și Peninsula Balcanică. Din papirusurile egiptene s-a putut constata atenția cu care era urmărită cultivarea pământului. Erau înscrise, în unele papirusuri referitoare la viața rurală, date privitoare la utilajul agricol, la selectarea semințelor și depozitarea acestora, apoi la mâna de lucru, sistemul de irigații, unelte, metodele agrotehnice. Miniaturile unor manuscrise celebre prezintă, de asemenea, aspecte din domeniul muncilor agricole și al inventarului agricol: unelte (plugul, coasa, furca), scene de arat, secerat, munca la vie, tăierea pomilor fructiferi. Culesul viei oferea ocazia unor ample serbări, vestigii ale cultului dionisiac. Împăratul însuși prezida, la această ocazie, o serbare oficială. *Creșterea vitelor* era un domeniu foarte important, pășunile deținând un loc substanțial în economia agrară a Bizanțului. Asia Mică era renumită ca teren pentru creșterea animalelor. Acolo se afla principalul centru de remontă al cavaleriei imperiale. Regiuni favorabile pentru creșterea vitelor se găseau, de asemenea, în văile înalte ale Peninsulei Balcanice. Meseria de păstor era dintre cele mai apreciate și, sub influența Evangheliei, a ajuns să fie idealizată și a pătruns în arta religioasă (de ex., motivul „Bunului Păstor” din Mausoleul Gallei Placidia din Paris). O altă preocupare răspândită, de importanța vitală, era *albinăritul*. Miniaturi de manuscrise prezintă stupi sub formă de mici cabane, cu ferestre în față, așezați în mijlocul unor arbuști. Locul deținut de pește în alimentația omului bizantin, un creștin-ortodox supus unui calendar cu multe zile de post și „dezlegare de pește”, explică dezvoltarea *pescuitului*. Viața și statutul pescarilor ne sunt cunoscute din legislația bizantină și din literatură, unde sunt înregistrate metodele și uneltele de pescuit: bărcile, plasele prevăzute cu plute, harponul. *Vânătoarea* era o necesitate, dar și o plăcere a tuturor claselor societății bizantine. De la țărani la seniori și împărați, timpul de vânătoare era foarte prețios. Marii proprietari de pământ și prinții întrețineau echipaje costisitoare formate din sclavi și oameni liberi, specialiști pentru depistarea vânatului, valeți

pentru câini, dresori și șoimi. Vânătoarea cu ajutorul păsărilor de pradă (șoimi, uli, vulturi) era foarte răspândită în Bizanț.

„Industriile bizantine” au fost vestite în lumea de atunci. Statul a încurajat dezvoltarea meșteșugurilor, așa cum reiese din *Novellele* împăraților din secolele V-VI, Anastasie, Justin I și Justinian cel Mare. Producția de papirus, sticlă, ceramică, pânzeturi, stofe, covoare, fierărie, arme asigurase Bizanțului un ascendent pe piața mondială. Au fost înființate ateliere noi, minuțios organizate, numite *ergasterii*, cele mai multe fiind concentrate la Constantinopol, Thessalonic, Adrianopol, Smyrna, Alexandria, Antiohia, Damasc, dar și în orașe mai mici, precum Tyr, Palmira, Nisibis, Petra, Sebastopol. Ergasteriile din Cipru produceau mai cu seamă pânzături, cele din Asia Mică erau vestite în producția de stofe, iar cele din Tyr erau cunoscute pentru purpură. Pe la jumătatea sec. al VI-lea, în timpul domniei lui Justinian cel Mare, doi călugări au reușit să aducă din China (după o altă opinie din Khoton, un stătuleț din Asia Centrală), în interiorul unui baston de trestie, secretul creșterii viermilor de mătase. Astfel avea să se dezvolte una din cele mai prospere ramuri ale industriei bizantine. Creșterea viermilor de mătase s-a dezvoltat foarte repede în Asia Mică, mai ales în jurul orașului Niceea, unde au apărut imense plantații de duzi. Așa a fost posibil ca, în 568, împăratul Justin II să prezinte unor soli din Asia Centrală veșminte de mătase colorată în purpuriu, de proveniență și fabricație bizantină. Un călător chinez lăuda, la începutul sec. al VII-lea, iscusința țesătorilor de mătase, ca și a celor de lână și a fabricanților de covoare din Bizanț. Au fost suprimate, prin producția proprie, vechile cheltuieli legate de importul mătăsii din Orient. În timpul lui Justinian cel Mare (527-565), bunăoară, caravanele care aduceau baloturi de mătase făceau 150 de zile din China până la frontiera persană și încă 80 de zile de la această frontieră până la aceea a Bizanțului.

Construcția de nave (bireme, trireme, germonoane) în șantierele navale era o activitate foarte importantă a economiei bizantine. În aceste secole (IV-VII), Bizanțul era o mare putere maritimă. El controla, până la cucerirea arabă, întreaga Mediterană. Cel mai important șantier naval era cel de la Constantinopol, urmat de cele din Cipru, Creta și insulele Mării Egee. De asemenea, s-au dezvoltat atelierele pentru fabricarea armelor, războiul fiind o trăire cotidiană în veacurile bântuite de migrația barbarilor.

Schimbul de mărfuri cu străinătatea a fost un adevărat privilegiu pentru acest stat imperial care controla cele mai importante drumuri comerciale și dispunea de un sistem vamal foarte bine organizat. În centrul activităților de negoț era Constantinopolul, orașul care a cunoscut cea mai vie mișcare comercială. Aici se intersectau căile de uscat și cele maritime, axele comerciale pe verticală (Pont-Mediterana) și pe orizontală (Europa-Oceanul Indian sau Europa-China). Bizanțul a fost o *thalassocrație*, prin rutele sale maritime și o *dromocrație*, prin drumurile sale terestre. Spre Europa principalele rute erau:

– *Drumul Dunării*, care deschidea accesul spre Europa Centrală și Câmpia Ucrainei;

– *Via Egnatia*, pleca din Constantinopol, și continua prin Thessalonic, Ochrida, Dyrrachium. De aici, pe mare, se făcea legătura cu Roma și cu Occidentul;

– *Calea regală a Balcanilor*, pleca din capitală și apoi prin Adrianopol, Filipopol, Serdica (Sofia), Naissus (Niș), Singidunum (Belgrad). *Calea regală* făcea legătura între *Drumul Dunării* și *Via Egnatia*;

– *Drumul Scythia Minor- Constantinopol* urma litoralul pontic prin Tomis și Varna. Pe această cale se ținea legătura cu orașele de la Dunărea de Jos și de la gurile Nistrului.

– *Spre Orient*, cele mai importante drumuri erau cele care străbăteau Podișul Anatoliei. Vechiile drumuri zise „ale Indiilor”, care porneau din Sardes (*drumul regal al perșilor*) și din Efes (*drumul roman* și al *apostolilor creștini*) decad, în schimb se dezvoltă:

– Calea comercială și militară care pleca din Constantinopol și traversa Anatolia prin Brusa, Niceea, Doryleum și Iconium;

– De aici, o ramificație urma vechiul drum „al Indiilor” și, prin Heraclea și Porțile Ciliciene din Munții Taurus, trecea în Siria, apoi prin Alep ajungea în valea Eufratului, îndreptându-se spre Golful Persic și Ceylon.

– O altă ramură se îndrepta de la Iconium spre nord-est, atinge Cezareea Cappadociei, de unde continua spre valea superioară a Eufratului și, apoi, prin Teodosiopolis (Eryerum), pătrundea în Armenia;

– Din Teodosiopolis, un alt drum, în prelungirea celor din Mesopotamia și Armenia, continua spre orașul-port Trapezunt și apoi, prin Marea Neagră, ajungea la Caffa și Kerson.

Controlul acestor drumuri maritime și de uscat, comerciale și militare a fost o prioritate în strategia bizantină. Urmându-le pe hartă constatăm că ele formau adevărate nervuri ale spațiului geografic bizantin. De asemenea, ele pot fi socotite o armătură a Imperiului, coloanele lui de susținere economică și militară. Lupta contra invaziilor barbare a însemnat un mare efort pentru păstrarea unității Mediteranei, controlul Mării Negre, stăpânirea și securitatea drumurilor de uscat care traversau de la un punct cardinal la altul teritoriul Imperiului Bizantin.

Bizanțul a avut o activitate comercială foarte activă, cu Orientul, cu popoarele din nord și cu Occidentul.

Din Orient se procurau *mirodeniile* și *mătasea*. Piperul, scorțișoara și cuișoarele erau folosite în industria farmaceutică și totodată, ca monedă de schimb în relațiile cu barbarii. După prima asediere a Romei de către Alaric, în anul 408, printre bunurile cerute pentru răscumpărarea orașului de către acest șef barbar au figurat și 3000 de livre de piper. Adesea, împăratul Bizanțului oferea ca daruri unor conducători barbari mărfuri exotice. Din Yemen, Bizanțul importa tămâie, mirt, aloe și parfumuri, iar din Africa fildeș, abanos, santal și lemn prețios.

De la popoarele din nord, negustorii bizantini achiziționau, prin porturile din Crimeea și Kerson, blănuri și chihlimbar. Dovadă a acestor schimburi stau obiectele de argintărie bizantină descoperite în Rusia și Siberia.

Comerțul între Orient și Occident era practicat de negustori din porturile Siriei, din Asia Mică și din Egipt, toți cunoscuți sub numele generic de negustori sirieni. Ei duceau în Italia produse agonisite din India și China. Sirienii și-au întemeiat colonii stabile în toate orașele mari din Occident, precum Roma, Napoli, Ravenna, Marsilia, Narbo. Negustorii sirieni transportau în Europa de Vest vinuri, uleiuri, papirus, cerneală, mirodenii, mătase, parfumuri, țesături de

bumbac. Acest schimb de mărfuri, așa de activ și aducător de venituri va fi paralizat de cuceririle arabe din prima jumătate a sec. al VII-lea.

Sistemul monetar al Bizanțului a fost instituit de Constantin cel Mare, care a înlăturat moneda de argint devalorizată și a adoptat monometalismul de aur. Unitatea de bază era *solidul* (*solidus aureus* sau *galbenul*), care cântărea între 4,56-4,61 grame aur. În cadrul schimburilor, monedele de aur nu se numărau, ci se cântăreau, pentru a se verifica corectitudinea valorii și depistarea falsurilor.

Solidul (sau *nomisma*) a fost un etalon internațional până în sec. al XI-lea când a început devalorizarea. El a fost concurat și înlocuit de ducatul venețian și florinul de aur (monedă bătută la Florența).

Moneda a fost un simbol al influenței Imperiului Bizantin peste hotare, o dovadă a stabilității și forței lui economice.

b) *Societatea*

Societatea bizantină din perioada timpurie (sf. sec. IV – încep.sec. VII) este rezultatul evoluției societății romane cuprinsă de criza secolelor III-V, la finalul căreia partea de apus a Imperiului Roman s-a prăbușit. Un aspect esențial al crizei a fost cel social, în primul rând la nivelul vieții rurale. Se știe că marele neajuns care a tulburat Imperiul Roman a fost dispariția țărânimii libere și generalizarea muncii sclavilor. Începând cu secolul IV, numărul sclavilor a scăzut rapid ca o consecință a lipsei de noi cuceriri și a progreselor înregistrate de răspândirea creștinismului. Decăderea sclaviei presupunea, însă, înlocuirea mâinii de lucru servile cu o alta, a oamenilor liberi. Astfel s-a născut și s-a dezvoltat *colonatul*. În sec. al V-lea, marile domenii erau lucrate de *coloni* (numiți și *paroikoi*), care, ca persoane fizice erau țărani liberi, dar legați de glie (*colonus adscripticius*) (așadar se aflau în *dependența economică* nu în *dependența personală*) și de *sclavi* (numiți și *douloi*), a căror persoană era proprietatea stăpânului. *Paroikoi* și *douloi*, erau, practic, în aceeași situație, ei nu puteau părăsi pământul pe care îl lucrau și de care erau fixați. Se deosebeau, în schimb, din perspectiva fiscului, pentru care *paroikoi* erau persoane supuse impozitării, iar *douloi* erau niște „obiecte”, proprietate a stăpânului. După cum se vede, sclavia decăzuse, dar nu dispăruse. Numărul sclavilor era mic în agricultură, dar sclavia era încă puternică în economia urbană. Mai existau piețe de sclavi, precum cele de la Constantinopol, Alexandria sau Antiohia. Sub influența creștinismului, condiția sclavului se va îmbunătăți, ca tratament uman, dar și ca statut social.

Colonatul s-a dezvoltat foarte mult, având ca sursă legarea țăranilor liberi de pământ (cei ce nu puteau să-și achite obligațiile fiscale și intrau în dependență față de un mare proprietar, ori cei ce nu se simțeau în siguranță și acceptau un patronaj) sau înzestrarea sclavilor cu laturi de pământ și cu gospodărie. Era colon cel ce se năștea pe pământul unui proprietar și era înregistrat la fisc la rolul proprietarului respectiv. Un colon nu avea un titlu propriu de proprietate; el dispunea de un *peculiu* (lat. *peculium*), asupra căruia își exercita doar dreptul de folosință.

Colonatul a fost o formă socială de trecere de la Antichitate la Evul Mediu, care s-a extins mult printr-o instituție specifică acestei perioade a Bizanțului timpuriu: *patronatul*. Mobilul era de natură fiscală, iar „victimele”

erau țărani liberi. Pentru a se apăra de constrângerile fiscului, țărani liberi acceptau patronajul unor mari proprietari. Cum aceștia nu plăteau impozite, țărani ocoleau astfel impunerea pe pământ. Contractul de patronat conducea, în final, la pierderea pământului și transformarea țaranului liber în colon. Fiind vorba despre o evaziune fiscală, statul a încercat să limiteze acest proces, scop în care au fost date *novelle speciale*.

Treptat, în rândul colonilor au apărut unele diferențieri. În afară de colonii legați de pământ, înscriși (*adscriptici*), în texte sunt menționați *colonii liberi* și *colonii salariați*. Prin *Novella* împăratului Justinian I din anul 529, colonii înscriși care stăteau vreme de 30 de ani pe același pământ și se achitau de toate obligațiile puteau deveni coloni liberi. Era și o categorie intermediară de coloni, *amfiboi* (coloni de ambele feluri), liberi și aserviți totodată. Ei aveau un lot în folosință, dar erau înregistrați ca locuitori ai unui municipiu.

La sfârșitul acestei prime perioade din istoria Bizanțului colonatul a dispărut, întreaga masă a producătorilor direcți fiind alcătuită în mediul rural din țărani liberi.

O permanență socială a Bizanțului timpuriu au fost *țărani liberi*, proprietari de pământ și contribuabili la fisc. Impozitele erau percepute în monedă, uneori, în perioadele de secetă și lipsă de produse, plăteau și în natură. Alături de proprietate, țărani liberi puteau obține și un lot în folosință, numit *emfiteoză*.

La cealaltă extremă a societății bizantine era clasa dominantă, proprietară de pământuri și sclavi. Membrii acesteia purtau, curent, denumiri precum *domini*, *despotes*, *kyrioi*. Proprietățile acestora nu erau constituite din domenii unitare, ci din stăpâniri răspândite în diverse părți ale provinciei unde locuiau sau chiar din mai multe provincii. Instituția *patronatului* a contribuit substanțial la dezvoltarea marii proprietăți, care în aceste secole de început nu dobândise trăsături feudale. Informațiile privitoare la marea proprietate nu îngăduie generalizări. Imperiul de Răsărit era departe de a prezenta o tipologie a marii proprietăți. Situația cea mai bine cunoscută și mereu invocată este aceea a Apionilor din Egipt, o adevărată dinastie de proprietari, despre care papyrusurile ne dau detalii pentru intervalul 488-625. Apionii erau o familie de înalți funcționari care agonisiseră mari proprietăți și își înrolaseră trupe proprii (*bucelarii*), care să le apere bunurile. Aveau și închisori particulare unde își încarcerau colonii fugari și sătenii datornici. În anul 538 aveau 139 de deținuți. Proprietarii se ocupau de irigații, ridicau diguri, întrețineau diverse instalații precum mori, teascuri, brutării, băi etc. Cucerirea arabă a făcut ca domeniul Apionilor să dispară.

În Bizanț, evoluția marii proprietăți spre un domeniu de tip feudal s-a făcut lent și a luat forme proprii târziu, după sec. al XI-lea, diferite de cele din Occident.

În afara celor două clase feudale, clasa producătorilor direcți (liberi și aserviți) și clasa marilor proprietari, societatea bizantină timpurie prezenta și o altă structurare, pe *stări* sau *ordine sociale*, care definesc situația unui grup social din perspectivă juridică. Între *clase* și *stări* putea să existe un raport de identitate completă sau relativă, după cum acest raport putea lipsi. *Ordo senatorius* reprezenta codificarea juridică a clasei dominante, membrii acestuia purtând numiri precum *nobilissimi*, *clarissimi*, *spectabiles* etc. *Ordo plebeius* se constituia din negustori, proprietari de ateliere, bancheri și cămătari, meseriași, țărani liberi

și coloni liberi. Oamenii lipsiți de libertate, colonii înscriși, legați de pământ și de persoana proprietarului și sclavii nu făceau parte din stări.

Cei mai importanți demnitari din perioada romano-bizantină făceau parte din consiliul imperial, cei mai importanți fiind prefectii Orientului și Illiricului, comes sacrarum largitionum (ministrul de finanțe, responsabil de tezaurul imperial), comes rerum privatarum (administratorul bunurilor imperiale), chestorul (ministrul de justiție), prefectul capitalei și magister officiorum (șeful cancelariei imperiale).

Organizarea noii administrații a presupus un efort de recuperare și sistematizare a vechii legislații imperiale. Astfel, în timpul lui Theodosius al II-lea (409-450) vechile culegeri romane Codex Gregorianus și Codex Hermogenianus au fost sistematizate în cadrul unui nou Corpus numit Codex Theodosianus. În epoca lui Iustinian cel Mare (527-565) s-a întreprins cea mai vastă opera juridică din toată istoria bizantină. Sun îndrumarea juristului Trebonian a fost alcătuit Corpus Juris Civilis, care cuprindea Codex Iustinianus (decretele imperiale emise de împărații romani), Pandectele / Digestele (o selecție a jurisprudenței romane), Institutele (un manual de drept pentru studenți), Novelele (legislația curentă).

Pentru formarea cadrelor administrației imperiale a fost înființată Școala Superioară de la Constantinopol care-și va continua existența pe toată durata statului bizantin, concurând în această perioadă de început cu cele de la Atena, Alexandria și Antiohia, unde tradițiile păgâne erau foarte puternice. Acesta va fi și motivul pentru care împăratul Iustinian a acționat constant pentru desființarea lor.

În secolele IV-VI a fost menținută în linii generale organizarea administrativă impusă de Dioclețian, cu două prefecturi, împărțite în dioceze conduse de vicari, care, la rândul lor, aveau în subordine provinciile conduse de câte un praeses. Teritoriul imperial era apărat de trei componente militare: armata de frontieră (limitanei), armata operațională, de interior (comitatenses) și garda imperială (scholae). Toate aceste componente au însumat, de-a lungul perioadei romano-bizantine, cu aproximație, 300.000 de soldați. Armata de frontieră era compusă mai ales din populație locală latinofonă, pe când cea de interior s-a bazat în mare parte pe recrutările din rândul barbarilor. În perioada marilor campanii de recucerire întreprinse de Iustinian, armata operațională a fost privilegiată în dauna trupelor de frontieră, ceea ce pe termen lung a avut consecințe dezastruoase pentru siguranța Imperiului.

Populația Imperiului de Răsărit era inegal repartizată. În zonele de litoral din Asia Mică, Tracia și Egipt, densitatea era mai mare, iar cele muntoase din Dalmația sau zona centrală și de est a Asiei Mici erau mult mai sărace în locuitori. Din punct de vedere numeric populația a oscilat în această perioadă între 14/16 și 24/26 milioane locuitori, această din urmă valoare fiind atinsă după reintegrarea Italiei, nordului Africii și sud-estului Peninsulei Iberice în vremea lui Iustinian. Cele mai populate centre urbane se găseau în Orient, unde Constantinopolul depășea jumătate de milion de locuitori, iar Antiohia și Alexandria numărau între 200.000 și 300.000.

Din punct de vedere etno-lingvistic trăsătura dominantă a perioadei romano-bizantine era diversitatea. În nordul Peninsulei Balcanice, într-un teritoriu cuprins între Munții Haemus la sud și Carpați la nord, brăzdat de fluviul Dunărea

se găsea o populație romanică, vorbitoare de limbă latină. În sudul peninsulei majoritatea populației era de origine greacă, iar în Dalmația ponderea însemnată o dețineau vechile triburi de iliri. Asia Mică se prezenta ca un veritabil mozaic etnic, în care ponderea cea mai însemnată o avea totuși populația romanizată. În Siria și Egipt se aflau populații de veche sorginte orientală, iar limba cea mai răspândită aramaica.

Societatea bizantină din primele secole cunoaște o evoluție care va duce, în final, o dată cu sec. VII, la dispariția relațiilor sclavagiste și a colonatului. Din sec. al VII-lea începe o nouă perioadă, caracterizată prin predominarea comunității libere și procesul lent, îndelungat, de formare a relațiilor feudale.

Întrebări recapitulative

1. Cum explicați dezvoltarea spectaculoasă a Constantinopolului, capitala Bizanțului?
2. Care au fost cele mai importante ramuri ale economiei bizantine din perioada timpurie?
3. Definiți conceptele de *clasă socială* și *stare socială*?

Statul și biserica

a) *Statul*

Bizanțul a fost o monarhie universală și creștină. În fruntea statului se găsea *împăratul*, care se considera un *autocrator* (monarh absolut), suveran cu drept divin, ales și înzestrat de Dumnezeu cu autoritate nelimitată. El se afla deasupra oamenilor, era egalul apostolilor (*isapostoles*), iubit de Dumnezeu (*philotheos*), pios (*eusebes*), drept (*dikaios*), omenos (*philantropos*) și salvator (*soter*). Împăratul era comandant militar și judecător suprem, unic legislator și apărător al bisericii și al credinței ortodoxe. El avea, teoretic, putere universală și absolută. În practică, puterea lui a fost limitată de senat, popor, armată, biserică, legislații și tradiții.

Împăratul era socotit sacru și tot astfel palatul său. Mai dăinuie, o vreme, și ideea de împărat ales al poporului și senatului. Treptat, ea este abandonată, monarhii prezentându-se ca „unși ai lui Dumnezeu”. Pe lângă elementele conferite de senat, popor și armată, adică investitura, aclamația și ridicarea pe scut, apare unul nou, *încoronarea*, pe care o făcea patriarhul și care legitima pe cel ales. Încoronarea și-a mai adăugat un element, *ungerea cu mir (oncțiunea)*, prin care împăratul intra între preoți, având acces în altar și putând conduce ceremoniile și procesiunile. Primul împărat încoronat a fost Leon I Tracul, în anul 457. Începând din anul 491, încoronarea a devenit un act principal al întronării prin introducerea obiceiului rostirii de către candidatul la tron a unei confesiuni de credință, prin care promitea atașament față de ortodoxie și față de interesele bisericii.

Încoronarea a adus și schimbări în vestimentație, veșmintele militare fiind înlocuite cu hlamida de purpură.

În Bizanț n-a existat o regulă strictă de succesiune la tron, aceasta datorită concepției omului providențial. Cel ce ocupa jilțul imperial ajungea acolo prin voința lui Dumnezeu, care era mai puternică decât orice regulă. În anul 578, pe patul de moarte, Justin II se adresa astfel urmașului său, Tiberiu II: „Vezi, Dumnezeu ți-a acordat acest har. Dumnezeu ți-a dăruit acest veșmânt, nu eu”. În Bizanț nu a existat o familie imperială de sânge imperial. Tot bizantinul avea „stofă de împărat”. Așa se face că pe tronul imperial au ajuns oameni de condiție modestă, dar vrednici. Leon I (457-474) fusese măcelar, iar Justin I (518-527) țăran macedonean. Mai târziu, pentru a extinde exemplificările, Leon III Isaurianul (717-741) fusese meseriaș, iar Vasile I (867-886), fondator de dinastie, fusese un simplu țăran armean. De aceea s-a vorbit, cu dreptate, că în Bizanț a existat o adevărată „boală a purperei”. Din anul 395, când Imperiul Roman s-a împărțit, până în 1453, când Constantinopolul a fost cucerit de turci, nu mai puțin de 65 de împărați au fost înlăturați prin revolte, 41 au murit de moarte violentă, opt au fost uciși în luptă și numai 39 au avut parte de o moarte naturală.

În ceea ce privește succesiunea, exista o contradicție între concepția *omului providențial* și modul în care împărații încercau să-și asigure succesiunea, constituind dinastii. Cine nu avea urmași pe linie bărbătească adopta un străin, pe care îl integra familiei. Treptat s-au constituit dinastii, mentalitatea bizantină fiind modelată în sensul acceptării dreptului ereditar la tron. S-a conturat *doctrina legitimistă*. În timpul dinastiei Macedonenilor, întronată în 867, a apărut instituția *porfirogeneților*, a prinților născuți în Porfira, sala roșie a palatului.

Cultul împăratului se realiza prin *imaginile imperiale*, numite „sacra laurata”. Acestea erau expuse în tribunale, unde martorii jurau pe ele, erau aplicate pe stindarde și uniforme, gravate pe monede, sigilii și greutăți ori așezați în locuri publice.

În ceea ce privește titulatura, împăratul se numea Augustus, imperator sau autocrator. În prima jumătate a sec. VII, după ce Heraclius i-a biruit pe perși (Ninive, 627), împăratul a preluat de la monarhii persani și titlul de „basileus”, care sub raportul puterii însemna mai mult decât „autocrator”. Însușirea noului titlu („basileus”) ilustrează doctrina după care împăratul bizantin se considera *monarh universal*.

Împărăteasa deținea aceleași titluri ca și împăratul. Ea era *autocratorisa*, *basilisa* sau *despoina*. Era și ea încoronată, aclamată. Efigia sa figura pe monede, singură ori alături de împărat și de copii.

Asociații la tron primeau numele de *Cezar*, iar cei adoptați se numeau *nobilissimus*.

Curtea imperială, de unde plecau toate firele administrației, reprezenta centrul de guvernământ. Ea ocupa un întreg cartier din Constantinopol. Dregătorii în funcție se numeau *presentes*, foștii dregători erau *vacantes*, iar cei din provincie, *absentes*. Principalii dregători erau: prefectul Orientului, prefectul Iliricului, prefectul capitalei, questorul (= ministrul de justiție), magister officiorum (=șeful cancelariei, comandantul gărzii imperiale), comes sacrarum largitionum (=șeful vistieriei imperiale), comes rerum privatorum (=șeful averilor imperiale private). Acești înalți dregători formau *sfatul imperial* (sau *consistorium principis*). Funcțiile *sfatului imperial* au fost preluate, în sec. VI, de *cabinetul sfânt al împăratului* (*sacrum cubiculum*).

Aparatul de guvernare era complicat. Existau *departamente*, care erau împărțite în servicii numite *officia*, iar acestea subîmpărțite în birouri numite *scrinia*.

Senatul a continuat să existe, dar era doar umbra celui roman. El avea un rol consultativ și se pronunța mai ales în probleme de legislație și de justiție. În perioada de vacanță a tronului, senatul prelua toată puterea.

La divizarea Imperiului Roman, în 395, partea de răsărit se întindea de la Marea Adriatică până la fluviul Tigris. Tot acest teritoriu se împărțea, știm din *Notitia dignitatum* (din anul 400), în două prefecturi, Orientul și Iliricul. După cucerirea Italiei de la ostrogoți, împăratul Justinian a organizat-o, prin *Sanctiunea pragmatică* (554), într-o prefectură, cea de a treia a Imperiului. Prefecturile se împărțeau în *diocese*, conduse de *vicari*, iar acestea se subîmpărțeau în *provincii*, care aveau în frunte pe *consulares* sau *praesides*.

Organizarea militară a fost o grijă de căpetenie în Bizanț. „Armata este pentru stat, ceea ce este capul pentru un corp”, iată o reflecție imperială căreia i s-a dat cursul practic așteptat. Armata era constituită din corpurile provinciale, așa-numiții *palatinae* sau *comitatenses* și corpurile de la graniță, formate din așa-numiții *limitanee*. Doi *magister militum*, per Orientem și per Iliricum, aveau comanda supremă a armatei.

Strategiconul lui Pseudo Mauricius (sf. sec. VI – încep. Sec. VII) ne informează că armata bizantină dispunea de trupe de elită (*epilekta*) și trupe ușor înarmate (*hypedestra*). În trupele de elită intrau *federatii*, adică mercenarii barbari plătiți din resursele regiunii în care staționau, cele de *buccelari* și cele de *optimați*.

Bizanțul a dispus de o importantă flotă de război, care i-a permis, vreme îndelungată (până la expansiunea arabă din sec. VII-VIII), să-și exercite dominația în Marea Mediterană. Este ceea ce s-a numit *thalassocratia* bizantină. Flota de război dispunea de patru mari baze navale: Chersones, Akaba (în Marea Roșie), Insula Creta și Constantinopol.

Codificarea legilor a fost o necesitate devreme simțită în Imperiul Roman. Anterior împărțirii definitive din 395, se cunoaște existența a două culegeri juridice păstrate fragmentar, *Codicele lui Gregorian* și *Codicele lui Hermogene*. Teodosie al II-lea (408-450) a inițiat întocmirea unui nou codice de legi, care să răspundă imperativelor timpului său. În 438, comisia numită de împărat a putut prezenta ceea ce s-a numit *Codex Theodosianus*, care cuprindea 16 cărți, fiecare tratând câte un aspect al guvernării. *Codicele Theodosian*, introdus în Occident în perioada migrațiilor germanice, a avut o mare influență asupra legislației barbare. Faimoasa *Lex Romana Visigothorum*, destinată cetățenilor romani din regatul vizigot, nu era decât un rezumat al *Codex-ului Theodosian*.

Justinian I cel Mare (527-565) a fost preocupat și de ordinea din sfera legislației. Împăratul, spunea Justinian, „trebuie să fie nu numai celebru prin arme, ci și înarmat cu legi, pentru a fi capabil să guverneze în timp de pace, ca și în timp de război”.

Marea întreprindere a împăratului, încredințată unei comisii de specialiști, în frunte cu questorul Trebonian, a avut ca rezultat o operă care a penetrat veacurile. În aprilie 529 era gata *Codicele lui Justinian*, care reunea constituțiile imperiale începând de la împăratul Hadrian. S-a trecut, apoi, la clasificarea tuturor jurisprudențelor care mai aveau putere de lege. În anul 533 era finalizat ceea ce s-

a numit *Digesta* sau *Pandecta*. Tot în 533 a apărut și un manual de drept civil roman, intitulat *Institutiones*. Decretele imperiale promulgate după 534, până la sfârșitul domniei lui Justinian, au fost ordonate sub titlul de *Novellae leges*. Cele patru componente ale legislației justiniene au format *Corpus Juris Civilis*. Legislația lui Justinian consacră monarhia absolută, autocrația, ideea că împăratul era ales și înzestrat de Dumnezeu cu putere nelimitată; că nimic nu era mai presus decât majestatea imperială. Opera legislativă a lui Justinian a avut o însemnătate uriașă pentru lumea romano-bizantină. Când, în sec. al XII-lea, a început în Europa Occidentală să se studieze dreptul roman, *Corpus Juris Civilis* a devenit, pretutindeni, disciplină de învățământ.

c) *Biserica*

Când, după moartea lui Teodosie cel Mare (17 ianuarie 395), Imperiul Roman a fost împărțit între cei doi fii ai săi, creștinismul era demult recunoscut și profesat liber. După victoria obținută împotriva competitorului său, păgânul Maxentius, la Pons Milvius (= Podul Vulturului, 28 oct. 312), împăratul Constantin cel Mare (306-337) a oficializat creștinismul (*Edictul de la Milan*, 313). Eusebiu din Cezareea, în lucrarea sa *Vita Constantini*, spune că împăratul s-a rugat lui Dumnezeu cerându-i sprijin pentru victorie. În consecință, lui Constantin i s-a arătat pe cer o cruce cu inscripția „in hoc signo vinces” (= „sub acest semn vei învinge”), iar mai apoi, în vis, i s-a arătat și chipul lui Iisus Christos. Prin aceste „viziuni” se explică convertirea lui Constantin cel Mare la creștinism. El a pus să fie reprezentat în Forum printr-o statuie purtând crucea în mână. Pe un mozaic din palatul său de la Constantinopol, Constantin cel Mare era înfățișat călcând în picioare un dragon, ceea ce sugerează păgânismul învins.

Edictul de la Milan (313), care nu este altceva decât confirmarea *Edictului de toleranță* emis de împăratul Galerius la Serdica, în anul 311, retroceda bisericii creștine bunurile confiscate în vremea persecuțiilor împăraților Dioclețian și Galerius.

În anul 325, la Niceea, a avut loc primul conciliu ecumenic al bisericii creștine. El a fost convocat pentru a decide în disputa teologică cu privire la natura lui Iisus Christos, la relația dintre Christos și Dumnezeu-Tatăl. Din cei 318 episcopi prezenți, mulți erau indeciși. Formula inițială a *Crezului*, propusă de Eusebiu din Cezareea, părea să fie acceptată de cei mai mulți, care nu se puteau totuși decide. Îndemnat de episcopul Hosius din Cordoba, împăratul Constantin cel Mare, prezent la Conciliu, a propus așa-zisa formulă a „*homousiei*”, adică cosubstanțialitatea dintre Tată și Fiul, formulă clară și precisă.

Majoritatea participanților s-au raliat acestui *Crez* („simbolul de la Niceea”), prin care s-au pus bazele doctrinale ale religiei creștine.

*

La nivel instituțional, creștinismul a fost reprezentat de biserică, a cărei organizare a urmat în Bizanț pe aceea a statului. Orașele mai mari din provincii au devenit reședințe ale episcopilor, capitalele diocazelor ale mitropoliților, iar cele mai importante orașe ale Imperiului (Roma, Constantinopol, Ierusalim, Alexandria și Antohia) au găzduit reședințele patriarhilor. În ierarhia bisericii

creștine, cel mai înalt patriarh era cel de la Roma (ulterior s-a numit *Papă*). La Conciliul ecumenic de la Chalkedon (oct. 451, al patrulea în ordinea conciliilor bisericii creștine) s-a proclamat egalitatea între Sf. Scaun de la Roma și cel de la Constantinopol, Papa păstrând totuși primul rang onorific în biserica creștină mulțumită vechimii scaunului său.

În scurt timp biserica a devenit extrem de bogată. Ea a primit de la stat (împărat) numeroase donații și privilegii. Exemplul împăratului a fost urmat de nobili, instituții și de oamenii de rând. Folosite la început în scopul unor binefaceri, averile i-au conferit, apoi, acestei instituții o independență față de stat. Totuși, în Imperiul Roman de Răsărit (devenit Bizantin) biserica nu a fost niciodată o instituție suprastatală, așa cum s-a întâmplat în Apus. Ea a fost subordonată statului pentru că în momentul organizării ei existau structuri de stat puternice, capabile s-o domine și s-o integreze. Împăratul Constantin cel Mare avusese grijă, din ziua în care făcuse din creștinism o religie de stat, să confere autorității imperiale dreptul de a interveni în toate problemele eclesiastice. Autoritatea împăratului în materie de religie părea aproape absolută. Împăratul convoca conciliile, iar când nu putea participa era reprezentat prin cei mai înalți dregători. Deciziile conciliilor nu deveneau legi bisericești decât după ratificarea imperială. Împărații interveneau în numirea înalților demnitari ai bisericii, putea să destituie pe patriarhi din motive politice și religioase. Dintre toți laicii, numai împăratul avea voie să treacă prin ușile sfinte ale iconostasului.

Un specific al vieții religioase bizantine a fost *monahismul*, apărut pe la sf. sec. al III-lea ca urmare a refuzului unei părți a populației de a mai participa la viața activă a societății. S-au constituit repede mănăstiri, adică obști călugărești de bărbați și de femei. Numărul acestora a crescut foarte repede. Pe la jum. sec. al VI-lea, Constantinopolul avea nu mai puțin de 67 mănăstiri pentru călugări și cam tot atâtea pentru călugărițe. Foarte multe obști călugărești existau în Palestina, Siria, Mesopotamia, Armenia. Alexandria și pustiul care se întindea de ambele părți ale Nilului erau pline de mănăstiri. Activitatea monahală a atins extreme imprevizibile. La începutul sec. al V-lea, călugării fanatici au trecut la distrugerea templelor păgâne, a statuilor, bibliotecilor și operelor de artă. Călugării au promovat o politică de intoleranță religioasă față de păgâni, evrei, eretici.

*

De la începuturile lui, creștinismul a fost marcat de numeroase dispute christologice. Discuțiile în jurul naturii lui Christos au început la răscrucea secolelor III-IV și au avut mai multe cauze: antagonismele dintre credincioși și conducerea bisericii, lupta pentru supremație din cadrul bisericii, opoziția dintre patriarhi, opoziția provinciilor orientale (locul de naștere a creștinismului, dar și a ereziilor) față de politica fiscală a metropolei.

Doctrina eretică cea mai importantă a vremii lui Constantin cel Mare a fost *arianismul*. Arie, preot din Alexandria, considera că Iisus, fiul lui Dumnezeu este o „creație superioară” a Tatălui, dar nu este de aceeași substanță cu aceasta, ci de o substanță asemănătoare. Această doctrină pune accent pe originea pământească a fiului lui Dumnezeu. Adversarii lui Arie, în frunte cu Atanasie (care a devenit apoi episcop de Alexandria) considerau că Dumnezeu-Tatăl și Dumnezeu - Fiul sunt de aceeași substanță (*homoousios*). Conciliul de la Niceea

(325), prezidat de împăratul Constantin cel Mare, a adoptat doctrina lui Atanasie. Arie a fost condamnat, ceea ce nu a însemnat și sfârșitul arianismului. Dimpotrivă, această erezie a câștigat teren. În Conciliul de la Constantinopol (381), arianismul a fost din nou condamnat și s-au pus bazele canonice ale dogmei ortodoxe (*Credo*). În anul 391, printr-un edict imperial, împăratul Teodosie I a proclamat creștinismul religie de stat, templele păgâne au fost închise, iar jocurile olimpice au fost interzise.

O altă erezie, *nestorianismul* urma linia lui Arie și pune accent pe *latura omenească* a lui Christos. Acest curent refuza Mariei calitatea de „născătoare de Dumnezeu” (*Theotokos*) spunându-i-se „născătoarea lui Christos” (*Christotokos*), așadar mama unui om. În Conciliul de la Efes (431), nestorianismul a fost condamnat, iar Nestorius, patriarh de Constantinopol, a fost îndepărtat din biserică.

O nouă erezie, *monofizitismul* era opusul ereziilor ariană și nestoriană negând umanitatea lui Christos și absolutizând divinitatea sa. Monofiziții vedeau în Isus Christos „o singură persoană, o singură voință” (*monophysis*). În Conciliul de la Chalkedon (451), împăratul Marcian, sprijinit și de papa Leon I, a condamnat această erezie. S-a găsit, atunci, o nouă formulare: un Christos unic, cu două naturi, omenească și dumnezeiască, fără nici o confuzie ori separație. Condamnarea monofizitismului a stârnit opoziția clerului din Orient, unde majoritatea populației era adeptă a acestui eres. Încercarea împăratului Zenon de a concilia ortodoxia cu monofizitismul printr-un compromis sintetizat în decretul numit *Henotikon* (*Unitate*, 482) a agravat conflictul și a dus la constituirea, în sec. al VI-lea, a bisericilor „naționale”, cu ierarhie proprie, în Egipt, Siria și Armenia. Biserica egipteană a renunțat, de atunci, la oficierea în limba greacă și a adoptat celebrarea slujbei în limba coptă.

Disputele christologice au continuat și în secolele următoare. Împăratul Justinian I (527-565) a practicat o politică de aspră intoleranță religioasă, căutând să lichideze orice altă confesiune. Tuturor ereticilor li s-a dat un termen de trei luni pentru a reveni la „dreapta credință”. Nici un eretic nu putea să ocupe vreo funcție în stat. În anul 529 a fost închisă vestita școală păgână de la Atena, ultimii șapte profesori de acolo plecând în exil în Persia. Această politică s-a dovedit nefericită, ea afectând unitatea Imperiului. Provinciile orientale, dominate de monofizitism, amenințau cu desprinderea, ceea ce l-a determinat pe Justinian I să-și revizuiască atitudinea. El a încercat reconcilierea cu monofiziții, episcopii monofiziți sunt rechemăți din exil. „Pacea confesională”, așa de mult dorită nu s-a instalat însă.

Urmașii lui Justinian au aplicat un tratament sever monofiziților. O soluție mai flexibilă de stingere a îndelungatului conflict religios a încercat împăratul Heraclius (610-641). După războiul cu perșii (622-627), când Bizanțul a recucerat Siria, Palestina și Egiptul, Heraclius a recurs la o formulă nouă, cunoscută sub numele de *monotelism* (= un singur scop), prin care se recunoștea în persoana lui Christos *o singură voință* (energie) și *două naturi* (omenească și dumnezeiască). În acest sens a dat și un decret numit *Ectezis* (= *Proclamație* sau *Expunere de credință*, 638), care s-a dovedit, în final, inutil, ca și formula în sine. Pentru că, între 637-642, Siria, Palestina și Egiptul au căzut sub stăpânire arabă, iar „problema monofizită” și-a pierdut, astfel, importanța. Disputele religioase, amplificate de intervenția Papalității, de disputa între cele două scaune

patriarhale, Roma și Constantinopol, au continuat și în secolele următoare prefigurând „marea schismă” (1054).

Întrebări recapitulative

1. Care erau competențele împăratului bizantin și ce calități trebuia să cumuleze persoana lui?
2. Care erau instituțiile centrale în Bizanțul timpuriu?
3. Definiți importanța codificării legilor din perioada romano-bizantină;
4. Care au fost relațiile între puterea de stat și puterea ecleziastică în prima perioadă a Bizanțului?

Luptele cu barbarii Restaurarea Imperiului universal

Politica externă a Imperiului de Răsărit în perioada romano-bizantină a fost deosebit de activă, flexibilă și complexă. Confruntat cu situații dintre cele mai grele, asaltat din toate direcțiile, obligat să lupte pe mai multe fronturi, Imperiul Romano-Bizantin a trebuit să îmbine forța armelor cu persuasiunea diplomației, să găsească permanent căi și metode cu care să-și neutralizeze dușmanii. „Noua Romă” a practicat o politică externă abilă, utilizând principii și mijloace care i-au adus faimă, asigurându-i suplinirea ori complinirea forței: „divide et impera”, plata subsidiilor, tergiversarea convorbirilor, concedarea temporară a unor teritorii, organizarea de comploturi și asasinat în tabăra adversă, cultivarea orgoliului unor suverani ori generali barbari prin acordarea de titluri și distincții, alianțele matrimoniale, convertirea religioasă, instruirea și educarea copiilor de șefi barbari, acordarea de privilegii comerciale.

Războiul a fost acceptat ca soluție numai atunci când toate mijloacele de comunicare și de negociere erau epuizate.

Ca altădată Roma, Bizanțul s-a găsit în obiectivul neamurilor barbare, atrase de bogăția și fascinația acestei lumi. În secolele primei perioade, Imperiul de pe Bosfor a trebuit să se apere purtând războaie contra barbarilor germanici (vandali, goți) și turcici (huni, avari) contra slavilor și a perșilor.

*

Anterior împărțirii Imperiului (395), romanii au avut de înfruntat invaziile devastatoare ale goților. De pe litoralul nordic al Mării Negre, pe vase bosforiene, goții au întreprins expediții în Marea Marmara, Dardanele, Arhipelagul Egeean și Grecia. Romanii au fost nevoiți să le plătească tribut și să accepte așezarea lor la sud de Dunăre, pe teritoriul imperiului, cu statut de federați. În anii domniei primului împărat din partea răsăriteană, Arcadius (395-408), vizigoții lui Alaric, întorși din Italia unde-l slujiseră pe Teodosie cel Mare (378-395), s-au dedat la tulburări. Întreaga Peninsulă Balcanică, Macedonia, Grecia Centrală și Peloponezul au cunoscut mari distrugerii. Pericolul vizigot a fost îndepărtat în 409, când vizigoții lui Alaric au trecut în Italia. În august 410 ei au cucerit Roma

pe care au jefuit-o vreme de trei zile. Peste doi ani (412), vizigoții au pătruns în Galia de unde în 415 au trecut în Spania. Pe la jumătatea sec. al VI, între șefii vizigoți din Spania au izbucnit neînțelegeri, ocazie bună pentru împăratul Justinian de a-și pune în practică politica de recuperare teritorială și de restaurare a lumii romane. În anul 550, armata bizantină a pătruns în Spania și a cucerit unghiul de sud-est al Peninsulei Iberice unde s-a organizat o nouă provincie, care a rămas în stăpânirea imperială până în anul 624.

Ceilalți goți, ostrogoții au ocupat, cu permisiunea împăratului Marcian (450-457), Pannonia. Ostrogoții pannonieni au provocat numeroase tulburări în imperiu, au devastat în mai multe rânduri Balcanii. Împăratul Zenon I (474-491) a reușit să-i treacă în Italia unde în 476 ultimul împărat roman fusese răsturnat de herulii lui Odoacru. Locul Imperiului Roman de Apus a fost luat în Italia de un regat de tip barbar, cel ostrogot. Împăratul Justinian I, dornic să refacă „imperiul universal”, a intervenit în Italia pe care a cucerit-o de la ostrogoți în urma unui lung război, purtat cu forțe superioare și generali de elită (Belizarie, Narses), între 535 și 554. La sfârșitul acestui greu conflict militar, Italia a fost readusă sub autoritatea romană (bizantină) și organizată sub formă de prefectură. Stăpânirea bizantină în Italia a durat puțin, locul ei fiind luat de regatul longobarzilor și apoi, din 774, de regatul lui Carol cel Mare. Bizanțul a mai stăpânit în Italia, până în anul 751, ceea ce s-a numit *Exarhatul de Ravenna*, constituit de împăratul Mauriciu (582-602).

Un alt război pentru recuperare teritorială a fost purtat de bizantini în Africa de Nord, care fusese ocupată de *vandali* în 429. Până la căderea Imperiului Roman de Apus, în 476, împărații de la Roma și Constantinopol au colaborat în această întreprindere. Cel care a finalizat acțiunea a fost același Justinian I, iar prilejul i-a fost oferit, ca și în cazul vizigoților din Spania ori al ostrogoților din Italia, de tulburările din casa domnitoare vandală. Conflictul cu vandalii a durat 15 ani, din 533 până în 548, când Justinian era motivat să se intituleze „Vandalicus” și „Africanus”. Africa de Nord a rămas în stăpânire bizantină până la cucerirea arabă (666-698, cucerirea Catarginei și întemeierea Tunisului).

Războaiele inițiate de Justinian I în Occident, finalizate cu recuperarea Spaniei, Italiei și Africii romane au făcut ca Mediterana să redevină un „lac roman”.

Granița răsăriteană a Imperiului Bizantin a fost una dintre cele mai mobile. Acolo a fost purtat un lung și istovitor război cu *perșii*. În 422 se ajunsese la o pace de lungă durată, pacea de „100 de ani”, care a funcționat, în realitate, până în anul 502. Conflictele de amploare s-a redeschis sub împărăția marelui Justinian și au fost determinate de creșterea influenței bizantine în Caucaz. Bizanțul și-a impus suveranitatea în Kolchida și Lazica, provincii foarte importante pentru strategia economică și militară a Imperiului. Ocuparea celor două regiuni a fost o cauză de război. Izbucnit în 530, acest conflict avea să dureze, cu intermitențe și cu succese schimbătoare, când de o parte, când de cealaltă, până spre sfârșitul domniei lui Justinian I. Pacea s-a încheiat în anul 563, pentru 50 de ani și a durat numai un deceniu. Războiul bizantino-persan s-a redeschis în 572 și s-a prelungit până în 591, tulburând domniile a trei împărați, Justin II (565-578), Tiberiu II (578-582) și Mauriciu (582-602). Cel care a dat lovitură de grație perșilor a fost împăratul Heraclius (610-641), și aceasta după ce suferise mai întâi înfrângeri grele, chiar în primii ani de domnie. În 611, perșii au

cucerit Antiohia, în 614 au pus stăpânire pe Damasc, iar la 5 mai 614 au cucerit Ierusalimul. Biserica Sf. Mormânt a fost arsă, iar relicva sacră, Sf. Cruce, pe care după tradiție fusese răstignit Iisus Christos, a fost dusă în Persia. Răpirea sfintei relicve a produs o stare emoțională în întreaga lume creștină, *războiul căpătând astfel un caracter sfânt*. În 619, perșii au cucerit Egiptul, principalul grâнар al Imperiului.

Contraofensiva bizantină antipersană s-a purtat între 622-628, atunci când marele strateg care a fost împăratul Heraclius s-a considerat pregătit. La 5 aprilie 622, Heraclius a părăsit capitala și va reveni ca învingător în august 629. Armata bizantină a eliberat Mesopotamia, Armenia și Caucazul. La 12 decembrie 627, armata bizantină a reușit o mare victorie împotriva celei persane la Ninive (pe râul Tigru). Acesta a fost actul de deces al puterii persane. Prin pacea încheiată în aprilie 628, perșii au eliberat toate teritoriile bizantine cucerite: Siria, Palestina, Armenia, Mesopotamia și Egiptul. De asemenea, au fost eliberați prizonierii și a fost restituită Sf. Cruce. Cu aceasta s-a încheiat *primul război sfânt cunoscut de lumea creștină*, moment socotit de unii istorici drept *începutul cruciadei bizantine*. După victoria contra perșilor, Heraclius și-a luat titlul oficial de *basileu* (în 629).

Imperiul Roman de Răsărit (Bizantin) a avut de suferit mari devastări și din partea *hunilor*, prima seminție asiatică de neam turcic care a pătruns în Europa. Uniunea de triburi condusă de marele rege Attila, supranumit de către scriitorii creștini „biciul lui Dumnezeu”, a făcut prima incursiune la sudul Dunării în anul 441, ajungând până la Arcadiopol și Filipopol. Încurajați de victoriile obținute în această campanie, hunii au amenințat, în 443, Constantinopolul. Însăpăimântați, bizantinii au îndepărtat imediat pericolul plătind regelui Attila o răscumpărare de 4000 livre aur și au promis subsidii anuale de 2100 livre aur. În 447, hunii au invadat din nou Imperiul pustiind, după un izvor al timpului, 70 de orașe și cetăți. În insolența sa, regele hun a pretins împăratului bizantin cedarea definitivă a teritoriului dintre Dunăre și Balcani. În acest scop, a trimis la Constantinopol o solie condusă de Edecon, iar bizantinii, pentru a tergiversa, au răspuns tot printr-o ambasadă, din care făcea parte și istoricul Priscus din Panion. Trimișii bizantini aveau, în mare secret și misiunea de a organiza uciderea lui Attila, acțiune nereușită, care a costat scump Bizanțul. Hunii au răspuns cu alte atacuri pustiitoare. Salvarea Imperiului a venit din partea Occidentului. În 451, hunii au fost înfrânți catastrofal de o armată romană pusă sub comanda generalului Aetius, la Campus Mauriacus. După moartea regelui Attila, puterea hunică a fost lichidată.

Pe la jum. sec. al VI-lea, o nouă populație nomadă de neam turcic, *avarii*, sub conducerea chaganului Baian, s-a așezat în Pannonia. Puterea avară, cu centrul pe Dunărea mijlocie, a fost un pericol real pentru Bizanț. În anul 583, avarii au invadat Dalmația și Ilyria, iar peste un an au asediat Tessalonicul. În 586-587, coaliția avaro-slavă a devastat Moesia și Tracia. Chaganul Baian cu trupele lui de asalt a ajuns până sub zidurile Constantinopolului, ceea ce a provocat o mare panică. Conflictele au continuat și în anii următori, împăratul Heraclius consimțind să le plătească, în 619, un tribut substanțial, 20.000 de nomisme. Un moment de grea încercare pentru statul bizantin a fost anul 626, când a avut loc un atac combinat al avarilor, slavilor și perșilor asupra capitalei bizantine. Împăratul Heraclius se afla cu armata în Orient, contra perșilor,

apărarea Constantinopolului fiind organizată de patriarhul Sergios. La 31 iulie 626, avarii, în număr de 30.000, după estimarea poetului imperial Georgios Pisides, au început asaltul general asupra „Noii Rome”. Lupta a fost deosebit de grea, dar defensivă bizantină, atent organizată, a rezistat. În acele momente a acționat cu eficiență și diplomația bizantină care a reușit să destrame alianța avaro-persană punând în valoare un principiu fundamental: „divide et impera”. Asediul asupra capitalei Bizanțului a eșuat. Patriarhul Sergios, eroul apărării, a compus *Imnul Acatist*, imn de triumf dedicat Fecioarei Maria, căreia locuitorii orașului îi atribuiau protecția și biruința asupra dușmanilor. După anul 626, puterea avarilor a intrat în declin.

În prima jum. a sec. al VI-lea, izvoarele bizantine îi menționează pentru prima dată pe *slavi* în părțile Dunării de Jos. Începând cu domnia lui Justin I (518-527), incursiunile slavilor în Imperiul Bizantin sunt tot mai frecvente, iar în timpul lui Justinian I (527-565) sunt tot mai amenințătoare. De la Dunăre până la Constantinopol, jafurile slavilor au înspăimântat lumea bizantină. „Îi ucideau pe toți, indiferent de vârstă și fără nici o părere de rău”, scria Procopius din Cezareea. În iarna anului 550-551, slavii au petrecut pentru prima oară pe teritoriul Bizanțului. Treptat, ei s-au așezat la sud de Dunăre, formând colonii statornice. Anul 602 a adus schimbări fundamentale în configurația lumii balcanice. Atunci a avut loc revolta militarilor de pe limesul dunărean contra împăratului Mauriciu. Centurionul Focas, „tiranul cel plin de răutate, pe jumătate barbar”, a fost ales de ostași comandant suprem, iar apoi proclamat împărat (23 noiembrie 602). Prăbușirea limesului dunărean a permis pătrunderea și așezarea slavilor „în masă” la sudul fluviului. Pe la jum. sec. VII, slavii de la sud de Dunăre își constituiseră două structuri statale: *Uniunea celor șapte triburi din Moesia* și *Uniunea de triburi din Macedonia*.

Momentul 602 a marcat o serie de transformări majore în structura etnică și teritorială a Imperiului. Pătrunderea în masă a slavilor la sud de Dunăre după retragerea armatelor imperiale a dus la prăbușirea administrației bizantine în toată Peninsula Balcanică. Invadatorii s-au instalat în teritoriul dintre Dunăre și Haemus, în Dalmația și Macedonia, ajungând în Pelopones și Arhipelagul Ionic. În aceste condiții Constantinopolul mai controla efectiv doar Tracia și unele avanposturi de pe litoral, precum Thessalonikul, cea mai importantă metropolă din Balcani.

În secolele IV-VII, Imperiul Romano-Bizantin a fost amenințat permanent din toate direcțiile. Către „Noua Romă” se îndreptau toți aceia atrași de faima unei civilizații care a marcat spații foarte întinse. Imperiul Roman de Răsărit, devenit Bizantin o dată cu sec. VII, de când, treptat, s-a impus naționalitatea greacă, a găsit soluții și resurse pentru a rezista încă multe secole.

Întrebări recapitulative

1. Care au fost principiile și prin ce mijloace a acționat diplomația bizantină?
2. Care a fost scopul major al războaielor inițiate și purtate sub Justinian I?
3. Care au fost cele mai dificile momente, pentru existența statului bizantin, din sec. IV-VII?

Creația culturală

Cultura bizantină a fost un fenomen original, în care se regăsesc elemente elenistice, romane și orientale. Sinteză în continuă mișcare și deschisă influențelor din afară, creația culturală bizantină a înrăurit puternic Europa medievală și chiar lumea musulmană.

Literatura bizantină și-a asigurat un specific din contactul intim cu antichitatea greacă. În școlile bizantine autorii greci clasici formau, alături de lucrările sfinților părinți ai bisericii, baza educației. Homer era lectura favorită a tuturor elevilor. Universitatea din Constantinopol, întemeiată de împăratul Teodosie II în 425, a fost un mare seminar de cultură antică. Noua școală superioară, cuprinzând 31 de catedre, a funcționat, cu mici întreruperi, până la sfârșitul Bizanțului.

Scriitorii bizantini și-au găsit modele în autorii clasici și s-au străduit să-i imite. Procopius din Cezareea imita pe Herodot și Tucidide, iar Agathias, mai înclinat spre retorism, se inspira din poeții antici.

Creștinismul a influențat puternic literatura bizantină. Scrierile părinților bisericii, ale lui Vasile cel Mare, Grigorie din Nazianz și Ioan Gură de Aur, erau studiate în școlile bizantine și serveau drept model scriitorilor. Trebuie remarcat că numai teologia reprezintă cel puțin jumătate din întreaga producție literară bizantină.

Literatura istorico-politică este domeniul cel mai important al culturii bizantine scrise. Genul cel mai cultivat a fost *monografia de istorie contemporană*. Istoriografia bizantină a depășit net pe aceea occidentală contemporană prin metodă, concepție, compoziție și obiectivitate. Alt gen cultivat a fost *cronica universală* și, de asemenea, *istoria ecleziastică*. Eusebiu din Cezareea, contemporanul lui Constantin cel Mare, este fondatorul acestor trei genuri. El a scris o biografie a lui Constantin cel Mare (*Vita Constantini*), o istorie a bisericii (*Istoria eclezistică*) și o *Cronică universală*.

Domnia lui Justinian cel Mare a determinat o literatură politică partizană și o alta de opoziție. Dintre cei ce l-au admirat (cel puțin la modul oficial) și l-au proslăvit, trei nume se impun amintite: Ioan Lydus, Petru Patriciu și Procopius din Cezareea. Acesta din urmă, înalt demnitar, mereu în preajma palatului, participant la evenimente, a avut informații directe, trăite, de mare valoare. Opera capitală, *Războaiele*, este o frescă a luptelor din Italia, Africa de Nord, de la Dunăre, din Pen.Balcanică și din Orient, lupte prin care Justinian I a restaurat „imperiul universal”. Este o lucrare de exaltare a împăratului, ca și opera dedicată activității constructive a marelui autocrator (*De aedificiis*). Dacă la modul vizibil, aflat, Procopius a glorificat pe Justinian, la cel intim l-a detestat pentru atitudinea lui despotică, mariajul, cheltuielile și luxul aflat. *Istoria secretă*, operă anonimă descoperită la Biblioteca Vaticanului și atribuită lui Procopius, este un adevărat pamflet, în care Justinian este comparat cu Domițian, iar dregătorii numiți de el sunt socotiți nedemni, flecari și abuzivi.

Guvernarea lui Mauricius a fost prezentată cu talent de Teofilact Simocata, secretar imperial și guvernator al capitalei. El are o viziune largă și a conceput istoria Imperiului Bizantin ca pe o istorie universală.

În domeniul prozei poetice de inspirație istorică s-a remarcat Georgios Pisides, istoriograf al împăratului Heraclius, autor al poemului panegiric intitulat *Heracliada*.

Filosofia istoriei de pe poziții creștine a fost fundamentală de către Augustin. Ideile augustinieni au influențat decisiv spiritul creștin, îndeosebi în Evul Mediu, dar și mai apoi. Opera *De Civitate Dei* a lui Augustin a fost scrisă în primul sfert al sec. al V-lea. Ea trebuie socotită drept întâia metafizică de mare amploare asupra istoriei.

Cartea bizantină este o carte nouă nu numai prin forma (*codexul*) și prin materialul său (*pergamamentul*), ci și prin concepția paginii, considerată ca un suport atât pentru text, cât și pentru pictură (miniaturistică). Text, decor, imagine, legătură devin adevărate opere de artă. Cele mai vechi manuscrise cu miniaturi sunt: *Geneza* și fragmente din *Evanghelia lui Matei*, aflate la Biblioteca Națională din Paris, *Iliada Ambrosiană* din Milano și *Eneida Vaticană*, cu numeroase ilustrații, databile pentru secolele V-VI.

Arta bizantină este ruptă de realitate; ea nu transfigurează realitatea imediată, ci exaltă divinitatea și puterea imperială. Arta perioadei romano-bizantine a fost supusă înnoirilor, fondul nou, creștin, fiind în căutare de forme noi. Prin origine arta bizantină este arta capitalei. Constantinopolitană, arta bizantină este și sincretică, la nașterea ei contribuind atât Roma cât și Orientul. Pentru încurajarea activității artistice, împărații au oferit scutiri de impozite pentru profesiunile libere, între acești profesioniști fiind și meșteri de artă.

Din primele secole ale Bizanțului datează hipodromul, porțile și zidurile capitalei.

Domnia lui Justinian I a constituit apogeul artei din această perioadă. Procopius din Cezareea amintește, printre edificiile religioase datorate acestui mare împărat, bisericile Sf. Apostoli din Constantinopol, San Vitale din Ravenna, Sf. Dumitru din Tessalonic.

Biserica San Vitale este împodobită cu mozaicuri celebre, cele mai cunoscute reprezentând pe Justinian și Teodora. Celebritatea lui Justinian I se asociază cu marea biserică Sf. Sofia din capitală unde „geniul Romei și cel al Orientului se asociază în cel mai surprinzător ansamblu”. Sfânta Sofia sau Biserica cea Mare a Ortodoxiei a fost destinată să fie „panteonul artei bizantine”. Ridicată între anii 532-537, ea a fost hărăzită să întrecă în măreție templul lui Solomon de la Ierusalim. La sfârșitul lucrărilor, vizitând capodopera, împăratul ar fi exclamat: „O, Solomoane, te-am învins”. De dimensiune impresionantă (77m lungime, 72 lățime, 65 înălțime), pentru biserica aceasta s-au folosit cele mai bune și mai scumpe materiale: marmură multicoloră, lemn de cedru, aur, argint, fildeș, pietre prețioase, porfir, purpură orientală, covoare persane și arabe. Sf. Sofia a fascinat pe toți cei ce au văzut-o. Procopius din Cezareea scria uimit: ”Când intri în această biserică să te rogi simți că nu e lucrarea puterii și meșteșugului omenesc, ci chiar faptă dumnezeiască”.

În secolele romano-bizantine (IV-VII), cultura păgână cedează locul culturii creștine, care asimilează însă tradiții elenistice și influențe orientale.

Întrebări recapitulative

1. Care este cel mai reprezentativ domeniu al literaturii bizantine din aceste secole?
2. Cine a fundamentat filosofia istoriei de pe poziții creștine?
3. Care este cel mai reprezentativ monument de arhitectură din perioada romano-bizantină?

PERIOADA IMPERIULUI GREC MEDIEVAL (SEC. VII-XI)

Teritoriul, economia și societatea

În secolele de mijloc ale mileniului bizantin, teritoriul Imperiului a suferit mari transformări. Configurația spațială realizată în sec. al VI-lea („secolul lui Justinian”) a durat relativ puțin. Urmașii lui Justinian nu au arătat aceeași vrednicie, dar și împrejurările politice s-au schimbat foarte mult. Treptat, Bizanțul se reduce teritorial, se pierd însemnate provincii, populația scade, veniturile fiscale sunt afectate. În Balcani, după slavi s-au așezat, spre sf. sec. VII, bulgarii, care au constituit un stat. În Occident, a fost pierdută cea mai mare parte a Italiei. În Orient, arabii au asaltat provinciile bizantine cucerind Siria, Palestina, Mesopotamia și Egiptul. Insulele Cipru, Rodos, Cos și Creta au căzut și ele sub stăpânirea arabă și, de asemenea, Africa de Nord, Sicilia și Malta. O parte din aceste teritorii au fost recuperate în sec. al X-lea prin vrednicia împăraților militari N.Fokas, I.Tzimiskes și Vasile II. Pierderea marilor provincii din Orient, a Balcanilor și a Africii de Nord a determinat *convergența spre elementul grecesc*. Imperiul Bizantin a devenit un stat preponderent grecesc, s-a produs, în timp, o mare uniformitate etnică. Împăratul Mauriciu (582-602) a declarat greaca drept limbă oficială a statului, ceea ce a ușurat comunicarea și a facilitat procesul de grecizare.

Evoluția teritorială și demografică s-a reflectat în starea economiei, reprezentată, în continuare, de cele două sectoare de bază, agricultura (zona rurală, „chora”) și „industriile” (orașul, „polis”). Pentru sectorul cultivării pământului dispunem de o lucrare fundamentală, de mare interes, o sinteză a cunoștințelor acumulate de-a lungul veacurilor. Este vorba despre *Geoponica (Truda pământului)*, întocmită sub patronajul împăratului-cărturar Constantin VII Porfirogenetul. Tehnicile agricole (irigarea, îngrășarea solului), muncile, plantele (cerealele, vița de vie, pomii fructiferi) existența unor suprafețe întinse de pășune pentru creșterea vitelor se pot afla din această enciclopedie de agricultură. Dezvoltarea sectorului rural a fost împiedicată de lipsa de siguranță a producătorilor direcți. Pe unele miniaturi sunt reprezentate case țărănești înconjurate cu diverse fortificații, ceea ce sugerează o stare de permanent pericol. Este, indiscutabil, o realitate pentru că și veacurile acestea au cunoscut o îndelungată stare de război, invazii ale barbarilor, devastări de bunuri. Au apărut noi factori de pericol, în Balcani și în Orient.

Un progres mai vizibil a fost înregistrat în domeniul „industriilor”. Anumite ramuri, precum „industria” „de apărare, au fost bine protejate contra „spionajului industrial”, ceea ce a creat avantaje Bizanțului. Statul a reglementat pe baze stricte producția meșteșugărească, reglementări conservate într-un text de la încep. sec. X, *Cartea prefectului (Eparhikon biblion)*. Se vorbea, acolo, despre existența breslelor (*sistemata*), 22 la număr, conduse de un consiliu ales cu acordul prefectului capitalei, apoi despre reglementarea producției, procurarea materiilor prime, prețul și locul de desfacere a produselor, numărul orelor de muncă, salariile, calificarea lucrătorilor, avansarea de la calfă la meșter. Spre

deosebire de Occident, breslele din economia bizantină nu au avut rol politic și nici autonomie; ele erau sub controlul funcționarilor imperiali.

Statul a intervenit și în reglementarea comerțului, domeniu în care s-au creat *corporații de negustori*. Drumurile, cele controlate de autoritatea bizantină, erau foarte active, unul nou afirmându-se în aceste veacuri: cel *de la varegi la greci*, pe valea Niprului, dominat de negustorii ruși. Un izvor foarte important pentru negoț este *legea navală (nomos nautikos)*, care reglementa transportul și menționează numărul vaselor de comerț, echipajele, mărfurile.

Intervenția statului, instituirea monopolului asupra unor produse ori asupra întregului comerț extern a favorizat vistieria imperială. Cele mai severe interdicții atingeau produsele necesare ceremonialului bizantin, ceea ce a asigurat prestigiul curții de la Constantinopol.

Un fenomen nou care se manifestă în aceste veacuri este *creșterea rolului negustorilor străini în vehicularea mărfurilor bizantine*. Este vorba, mai întâi, despre negustorii italieni, din Veneția, Amalfi. O puternică colonie de negustori italieni se instalase la Constantinopol, venețienii devenind principalii aliați ai Bizanțului în lupta contra normanzilor. În 1082, Alexie I a acordat negustorilor din Republica lagunelor importante privilegii. În ciuda deselor ciocniri militare, Bizanțul a avut intense legături de negoț cu arabii. În orașe precum Constantinopol ori Trapezunt, arabii aveau colonii și importante privilegii. Constantin IX Monomahul (1042-1055) a admis să se construiască în capitală o moschee pentru arabi. Apoi negustorii ruși, care își transportau mărfurile pe *drumul de la varegi la greci*. La Constantinopol exista și o colonie de negustori ruși. Negustorii bulgari au pătruns și ei pe piața bizantină, cei mai mulți fiind concentrați la Tessalonic. Când li s-a mutat piața de acolo, țarul Simeon a declarat război Bizanțului.

Moneda bizantină a continuat să fie și în această perioadă etalon al pieții mondiale. Cursul ei s-a păstrat, în general, stabil. Concurența monedei franceze și a celei lombarde n-a afectat-o prea mult. Devalorizarea a început în timpul crizei din sec. XI, când a fost concurată puternic de monedele orașelor italiene, Veneția (*ducatul*) și Florența (*florinul*).

Evoluția socială în Bizanțul de mijloc ne oferă o notă originală. Marea proprietate, cu deosebire cea laică, rămâne în plan secundar. Locul îi este luat de loturile țărănești libere și totodată, de obștea țărănească liberă sau *comuna rurală bizantină*. Aceasta nu este altceva decât vechea obște romană reorganizată în sec. VII-VIII datorită accentuării crizei urbane după căderea limesului dunărean în anul 602 și trecerea slavilor „în masă” la sud de Dunăre. În legislația acestei perioade nu se mai vorbește nimic despre colonat, legare de glie ori patronat.

Pentru cercetarea comunei rurale în Bizanț există trei izvoare principale: *Legea agrară* (sf. sec. VII-încep. Sec. VIII), *Tratatul fiscal* (încep. sec. X) și *Cadastrul Thebei* (a doua jum. a sec. XI). Comuna rurală bizantină a avut, în special, funcție fiscală și economică. Această formă de organizare socială a dominat sec. VII-X. Membrii ei erau oameni liberi, cu proprietate funciară privată și ereditară. Pădurile și pășunile erau în folosință comună. Întreaga comună plătea statului un impozit, conceput pe principiul solidarității obștești. Comuna rurală bizantină depindea direct de împărat, care a apărut-o față de amestecul nobilimii locale ori centrale.

O altfel de proprietate privată, mică era aceea a militarilor sau *proprietatea stratotică*, și aceasta dependentă direct de împărat. Printr-o serie de *novelle*, împărații Vasile I, N. Focas, I. Tzimiskes, Vasile II au protejat comuna rurală și pe proprietarii militari. Treptat, însă, marea proprietate a biruit mica proprietate. Țăranii din obște, numiți *georgikoi*, devin supuși, numiți *paroikoi* (sau *pareci*). *Cadastrul Thebei* marchează victoria marilor proprietari, numiți *dinați*. În sec. XI începe și criza proprietății libere militare stratotice. Consecința a fost slăbirea capacității militare a Bizanțului.

Întrebări recapitulative

1. Ce teritorii a pierdut Bizanțul în această perioadă?
2. Ce elemente noi caracterizează viața socială rurală?
3. Care a fost rolul negustorilor străini în economia Bizanțului?

Instituțiile

Viața instituțională bizantină s-a desfășurat între tradiție și înnoire. Țara este, și în aceste secole, *Romania*, statul este *statul romanilor*, iar împăratul, *împăratul romanilor* (basileus tōn Rhōmaiōn).

De asemenea, *triumfurile* sunt tot romane (ex., triumful lui Constantin V, 763; al lui Tzimiskes, 971; al lui Vasile II, 1018).

Statul bizantin se înnoiește treptat, îndepărtându-se de lumea romano-occidentală. Împăratul își asumă, din anul 629 (ca urmare a distrugerii puterii perșilor), titlul de *basileu*, care sugerează mai mult decât acela de *imperator*. Pretențiile de supremație universală s-au exprimat, în veacurile de mijloc ale Bizanțului, prin ceea ce s-a numit „familia de regi”, conform căreia principii creștini formau o familie spirituală, în fruntea căreia se afla împăratul roman, ceilalți principii fiind în raport de acesta „frați”, „fii” sau „supuși”. Pentru a se asigura transmiterea puterii în cadrul aceleiași familii, în timpul dinastiei macedonene (sec. IX-XI) a apărut instituția *porfirogeneților*, a prinților născuți în sala roșie a palatului, singurii îndreptățiți să ocupe tronul.

Se accentuează *teocrația imperială*, adică caracterul divin al puterii imperiale. Vasile I se adresa, astfel, fiului său, Leon VI Filosoful: ”Primește puterea imperială de la Dumnezeu și coroana imperială de la Dumnezeu prin mâna mea”.

Tot acum se produce grecizarea și orientalizarea imperiului, limba greacă se impune în raport cu limba latină. De asemenea, în sec. IX, limba slavă este recunoscută ca limbă oficială, alături de greacă și latină.

Din sec. al VII-lea, aparatul de stat central se complică foarte mult. Existau trei categorii de funcții: 1) *onorifice* (sau *demnități*), 2) *de stat* (sau *oficii*) și 3) *palatine* (care țineau de persoana împăratului). Cele din prima categorie se acordau membrilor familiei imperiale ori unor mari personalități și purtau nume precum: cezar, curopalat, sebastos, magistru, patriciu, hipates. Funcțiile de stat, cele mai importante, erau civile și militare: marele logothet (sau logothetul dromosului), questorul, eparhul, logothetul tezaurului public, logothetul militar (sau tōn stratotikon), chartularul (gestiona veniturile vistieriei)

și sakelarul (care gestiona cheltuielile vistieriei). Comandantul flotei se numea marele drungar.

Înnoirile din societate reclamau o altă legislație, pe care împăratul isaurian Leon al III-lea și fiul său Constantin al V-lea au inițiat-o. În 726 a fost promulgată *Ecloga* (= *Culegere*), o prelungire și adaptare a legislației justiniene în domeniul dreptului privat și penal. *Ecloga*, redactată în limba greacă, reprezintă spiritul nou în justiție, mai uman, în folosul păturilor mici și mijlocii. Ea acordă o mare atenție dreptului familiei și celui succesoral. La capitolul dreptului penal, legislația isauriană nu se mai inspiră din principiile moralei creștine, ci mai cu seamă din cutumele și practicile orientale. Ea legalizează mutilările (tăierea nasului, a limbii, castrarea etc). Împărații macedoneni au avut, și ei, însemnate inițiative legislative. Juriștii lui Vasile I (867-886) au întocmit două lucrări: *Procheironul*, care era un manual de practică juridică destinat judecătorilor și studenților și *Epanagoga* (= *Introducere*), concepută ca o introducere la o mare culegere de legi. (*Purificarea vechilor legi*). Leon VI Filosoful (886-916) a finalizat intenția părintelui său și a înzestrat statul cu cel mai mare moment juridic bizantin, *Basilicale*, redactat în limba greacă. Această culegere de legi imperiale cuprindea dreptul canonic, civil și public, rezumând legislația lui Justinian și *Novellele* succesorilor acestuia (Justin II și Tiberiu). *Basilicalele* reflectă, în modul cel mai explicit, caracterul absolutist al puterii imperiale.

În ceea ce privește organizarea teritorială, s-a impus acum o nouă unitate, *thema*. O dată cu aceasta s-a renunțat la separarea funcțiilor civile și militare, așa cum preconizaseră împărații Dioclețian și Constantin. *Thema* era la început o circumscripție militară, unde era cantonat un corp de armată, apoi și provincia respectivă. Funcțiile civile și militare erau deținute de aceeași persoană. Organizarea pe theme a fost inspirată de exarhatele din Italia și Africa, unde nu a operat principiul separării funcțiilor. Primele *theme* au apărut în a doua jumătate a sec. al VII-lea în Balcani, ca o măsură contra pericolului bulgar și slav. Împăratul Constantin VIII Porfirogenetul menționează, în lucrarea sa *De thematibus* (*Despre theme*), *thema* Tracia ca prima din partea europeană a Bizanțului. În partea răsăriteană această nouă organizare a fost determinată de pericolul arab. Împărații iconoclaști (sec. VIII) au generalizat sistemul themelor, ceea ce a făcut să se vorbească despre „militarizarea imperiului”. În prima jumătate a secolului al X-lea existau 31 de theme pentru ca, în sec. XI, să se ajungă la 38. *Thema* era condus de un *strateg* (uneori, din sec. X, se mai numește și *duce* sau *catepan*). Strategul avea și o cancelarie civilă care se ocupa de fiscalitate și de justiția themei.

Organizarea pe theme în perioada clasică a istoriei bizantine a corespuns noii structuri sociale bazate pe proprietatea liberă țărănească și pe militarii proprietari (*stratioți*).

Transformările instituționale din secolele de mijloc ale Bizanțului au regenerat statul, făcându-l apt să răspundă gravelor probleme externe.

Mișcarea iconoclastă

O dată cu venirea la putere a dinastiei isauriene, prin Leon al III-lea (717-741), se declanșează mișcarea contra icoanelor. Lupta dintre *iconoclaști* (cei ce respingeau icoanele) și *iconoduli* (sau *iconofili*, cei ce adorau icoanele) a dominat

istoria Bizanțului vreme de aprox. un secol și jumătate. Această mișcare nu a fost pur religioasă. Ea a reprezentat o manifestare a tendințelor de laicizare a statului și de formare a aristocrației militare, proprietară de domenii. *Caracterul religios nu este cel mai important, dar este cel mai evident.*

Cauzele mișcării iconoclaste au fost multiple, religioase (înmulțirea icoanelor din biserici, alunecarea de la icoana-simbol la idolatrie, ceea ce însemna o lezare a transcendentului), politice (conflictul dintre stat și biserică, lupta contra monahismului), militare (lupta împotriva asaltului arabic), economice (concurența între întreprinderile de stat și cele ale bisericii).

În lumea păgână reprezentările antropomorfe s-au bucurat de un mare prestigiu, în special cele care ilustrau teme mitologice sau erau legate de cultul imperial.

În primele secole ale creștinismului, imaginile antropomorfe cu caracter religios nu erau utilizate în spațiile de cult. Chiar primele concilii au luat hotărâri în această privință, invocând moștenirea biblică și tradiția apostolică. După ce creștinismul a devenit religie oficială s-a produs o fuziune între tradiția romană a imaginii și practicile creștine. Astfel, noua religie a recurs tot mai des la reprezentări pentru a exprima principiile fundamentale ale dogmei așa cum fuseseră acestea stabilite în sinoadele ecumenice. De-a lungul secolelor VI-VII imaginile antropomorfe cu caracter religios și mai ales cele mobile (icoanele) s-au bucurat de o popularitate deosebită atât în rândul simplilor credincioși, cât și la nivelul elitelor sociale și chiar al Casei Imperiale. Proliferarea acestora a fost încurajată de Biserică, cele mai apreciate fiind icoanele achiropite, despre care se credea că sunt pictate de mână divină precum cea a Fecioarei, atribuită Sfântului Luca. Exista convingerea că acestea dețineau puteri taumaturgice (vindecătoare) și că simpla lor prezență determina intervenția binefăcătoare a personajului ceresc reprezentat.

Victoriile dobândite de creștini în luptele cu necredincioșii presupuneau intervenția obligatorie a Divinității, direct sau prin intermediul unor sfinți. Pentru a dobândi acest ajutor armatele lui Heraclius au purtat în luptă drept stindard o reprezentare a Mântuitorului. De altfel, imaginea lui Hristos a fost asociată cultului imperial, asocierea dintre împărat și acesta fiind menită să exprime legătura indisolubilă dintre suveranul ceresc și reprezentantul său pe pământ. Conciliul din 629, patronat de Iustinian al II-lea, a exprimat concis această convingere, printr-o parabolă conform căreia lumea creștină reprezenta o corabie condusă de Dumnezeu și cârmuită de reprezentantul său, basileul. Din acest punct de vedere asocierea dintre suveranul ceresc și cel terestru a devenit o adevărată politică de stat.

Pornind de la considerațiile de mai sus, inițierea unei politici iconoclaste poate să pară un gest care a fost justificat, paradoxal, tocmai prin calitatea împăratului de trimis al lui Dumnezeu pe pământ, în virtutea căreia putea impune orice orientare la nivel confesional. Dincolo de acest argument schimbarea de atitudine din politica imperială are rădăcini mult mai profunde. Adversarii lui Leon al III-lea au răspândit ideea că acesta a fost influențat de Islam, mai ales că în anul 721 califul Yazid al II-lea a interzis cu desăvârșire imaginile antropomorfe cu caracter religios în lumea musulmană.

În Asia Mică ideile iconoclaste au prins contur încă înainte de 726, ca urmare a influențelor iudaice, a celor venite dispre Biserica Armeană și a

răspândirii sectei dualiste a paulicienilor. Alături de aceste înrâuriri trebuie luată în calcul și dorința lui Leon al II-lea de a consolida puterea imperială atât la nivel ideologic, cât și prin raportare la autoritatea ecleziastică. În ceea ce privește prima dintre aceste mize s-a considerat că prin ruperea legăturii dintre persoana spirituală a lui Isus și reprezentarea sa suveranitatea terestră a reprezentat sau ar fi căpătat un caracter absolut. În ceea ce privește Biserica Bizantină, și mai ales componenta sa monahală, se bucura de un prestigiu deosebit întemeiat pe modelul clerical de viață, pe icoanele, moaștele și relicvele pe care le deținea. De asemenea, o bună parte a populației active prefera retragerea din lume, privând astfel statul de impozite și combatanți. Totodată, mănăstirile au beneficiat de numeroase donații, atât în bani cât și în proprietăți. Astfel, atât din punct de vedere al prestigiului simbolic, cât și din perspectiva economică, Biserica reprezenta un concurent redutabil al puterii imperiale. În ceea ce privește justificările de ordin teologic, partizanii iconoclasmului au susținut că această politică era dusă în numele ortodoxiei, întrucât reprezentarea lui Isus echivala cu exaltarea naturii sale umane. Din acest motiv s-a considerat că simbolul cruciform ilustrează cel mai bine natura duală a Mântuitorului, așa cum a fost ea exprimată de părinții Bisericii. Pornind de la ideile creștinismului primitiv, și de la una din pornirile „*Decalogului*” („Să nu-ți faci chip cioplit...”), iconoclaștii considerau icoanele drept idolatrie. Era pentru prima dată în istorie când o problemă de imagini zguduia ordinea unui mare stat. Manifestări iconoclaste au existat și înainte de sec. VIII. În sec. VI, la Edessa, bunăoară, militarii au distrus icoanele din biserici. Leon al III-lea Isaurianul, cel ce a pornit războiul imaginilor, a făcut-o fie pentru a împărtăși, cu titlu personal, o opinie la modă, fie din rațiuni de stat, pentru a-i apropia mai mult de imperiu pe supușii săi din Asia Mică de răsărit, unde iconoclasmul era foarte puternic.

Primul act al mișcării iconoclaste a fost distrugerea, din ordinul lui Leon III, în 722, a imaginii lui Iisus Christos (făcută în mozaic) de la intrarea principală a palatului imperial (Poarta Chalce sau Poarta de Bronz). Acest gest a precedat cu patru ani edictul imperial de *interzicere a icoanelor* (726). Cum rezultatele au fost minore, în anul 729 împăratul a dat un decret pentru *distrugerea icoanelor*. Averile mănăstirilor au fost confiscate, iar călugării au fost obligați să treacă la viața laică. Constantin V (741-775), fiul și urmașul lui Leon III, a înăsprit și mai mult măsurile iconoclaste. Mănăstirile au fost închise, iar clădirile lor transformate în școli, azile, cazărmi; pământurile confiscate de la mănăstiri au fost dăruite bisericii de mir și aristocrației militare. Călugării au fost obligați să se căsătorească. A fost interzis cultul moaștelor și al relicvelor, iar învățământul a fost scos de sub tutela bisericii. În anul 754, împăratul a convocat un conciliu la Constantinopol pentru aprobarea hotărârilor iconoclaste, ceea ce s-a și întâmplat și care echivalează cu o *reformă a bisericii monahale*.

Politica iconoclastă a Isaurienilor a întâlnit, cum era de așteptat, rezistența bisericii, care și-a găsit expresia în învățăturile lui Ioan Damaschin, iconodul convins, prelatul care a promovat ideea independenței bisericii față de stat. Tendința aceasta avea să se dezvolte în perioada următoare, căpătând, prin personalitatea învățatului patriarh Fotios, contemporanul împăraților Mihail III și Vasile I, forma cea mai expresivă. După o perioadă de „reflux” (780-802) și o alta de „flux” (802-842), mișcarea iconoclastă a apus. În anul 843, împărăteasa Teodora, care-l tutela pe fiul său minor Mihail III, a dat *edictul de restaurare a*

icoanelor. Iconoclaștii nu au făcut atunci nici un fel de rezistență, ceea ce arată clar că lupta contra icoanelor a fost mult mai complexă; că dincolo de aspectul ideologic, deschis, manifest, stătea unul economico-social. Iconoclasmul a dus la formarea unei noi clase dominante pe baza proprietății monahale confiscate. Această nouă clasă a fost *aristocrația militară*, care pe la jum. sec. IX era deja formată. Scopul principal fusese finalizat. Cine să mai reacționeze?

Întrebări recapitulative

1. Care au fost înnoirile legislative din această perioadă?
2. Ce nouă unitate teritorială a fost adoptată și prin ce se caracteriza?
3. Care au fost cauzele mișcării iconoclaste?

Stagnare și apogeu militar

În perioada de mijloc a istoriei Bizanțului, politica externă a cunoscut două perioade distincte. Basileii iconoclaști s-au îndepărtat de tradițiile greco-romane renunțând la utopia imperiului universal. Interesele vitale ale statului vizau, în vremea lor, apărarea contra noilor factori militari extrem de periculoși, arabii și bulgarii, care au ocupat însemnate teritorii pe seama Bizanțului. Apoi, în vremea împăraților macedoneni a fost reluată politica ofensivă de recuperare teritorială (Balcanii, Armenia, Mesopotamia, Siria) și de restabilire a thalassocrației bizantine în Mediterana. „Marea epopee bizantină” a fost reprezentată de împărații N.Fokas, I.Tzimiskes și Vasile II. Restaurarea teritorială și-a găsit reflectarea, pe planul doctrinei politice, în revenirea la teza unicității imperiului și a puterii sale mondiale.

Bizanțul și arabii

Încă din primii ani ai erei creștine Imperiul Roman s-a arătat preocupat de situația politică din zona Deșertului Sirian și a Peninsulei Arabice. În spațiul de contact dintre statul roman și cel persan a fost organizat un limes după modelul celui danubian și rhenan. Aici existau unele centre comerciale importante, precum orașul Petra, iar din secolul al III-lea d.Hr. s-a dezvoltat Regatul Palmyrei în frunte cu regina Zenobia. Triburile arabe din zonă s-au organizat sub conducerea a două dinastii: Ghassanizii și Lakhmizii. Primii ocupau un areal situat la est de Damasc, întinzându-și stăpânirea până la râul Eufrat. Ei au fost aliați constanți ai Imperiului Roman, unii dintre ei adoptând creștinismul de tip monofizit și servind ca trupe auxiliare în armata lui Iustinian, angrenată în confruntările cu perșii. În nord, cu centrul pe cursul superior al Eufratului, se afla formațiunea politică a Lakhmizilor, aliați ai statului sasanid. În Peninsula Arabică propriu-zisă, singura formațiune politică de tip statal era cea a Yemenului din sudul regiunii. Restul populațiilor din peninsulă duceau o viață nomadă întreținând în mod constant relații comerciale cu bizantinii.

Omul care i-a unificat pe arabi și a fondat o religie universală a fost Mahomed. Aderarea arabilor la noua religie s-a făcut cu multă greutate, a existat o puternică opoziție. Din cauza persecuțiilor, Mahomed a părăsit Mecca și s-a

retras la Medina unde era o atmosferă mai favorabilă islamismului. Fuga aceasta a avut loc în anul 622, an care constituie *începutul erei musulmane*.

Ofensiva arabă împotriva Bizanțului a fost organizată de califul Omar (634-644), a început în 634 și s-a desfășurat cu o rapiditate derutantă. Împăratul Heraclius, marele strateg care a distrus puterea perșilor, n-a putut da replica așteptată. Siria, Mesopotamia, Palestina și Egiptul cad sub stăpânire arabă până în 642. Din Orient, cucerirea arabă s-a extins spre apus, pe coasta Africii de Nord. După ce, sub conducerea lui Mohavia, arabii și-au construit flota, ei au întreprins primele expediții pe mare. În scurt timp au cucerit insulele Cipru, Rhodos, Cos și Creta. În 655, o escadră arabă s-a îndreptat spre Constantinopol, aspirație îndrăzneată a expansiunii arabe. Capitala bizantină a suferit primul atac arab între 674-678, atac îndelung și greu, terminat cu victoria „romeilor”. Întreaga flotă arabă a fost arsă și scufundată, iar 30.000 de oșteni arabi au pierit în bătălie. La victoria bizantinilor a contribuit decisiv o armă secretă, „focul grecesc” sau „focul lichid”, invenție pusă la dispoziția împăratului Constantin IV Pogonatul de un arhitect sirian. Al doilea și cel mai mare asediu arab asupra Constantinopolului a fost în anul 717, când Leon III Isaurianul abia se instalase în jilțul imperial. Asediul metodic al arabilor, conduși de vestitul general Maslama, a întâlnit superioritatea pe mare a bizantinilor: *focul grecesc*. Flota arabă, de 1800 de vase, a fost în întregime distrusă. După dezastrul suferit în august 718, arabii n-au mai cutezat să atace cetatea basileilor. De asemenea, peste șase decenii Asia Mică n-a mai cunoscut atacurile sarazinilor (=arabii).

Războiul dintre Bizanț și Califatul arab a continuat, conflictele armate putând fi grupate în trei mari zone geopolitice: în *Asia Mică*, în *Mediterraneană răsăriteană* și în *Mediterraneană centrală*. Succesele au fost schimbătoare până la jum. sec. al IX-lea, pentru ca apoi, prin vrednicia militară a împăraților macedoneni, balanța victoriei să se încline decisiv în favoarea Bizanțului. La începutul sec. XI, puterea politico-militară a arabilor a decăzut foarte mult în favoarea turcilor selgiucizi, ceea ce a ușurat sarcina Bizanțului.

Cea mai cunoscută explicație pentru succesul fulgerător al arabilor s-a bazat pe forța noii religii, pierzându-se însă din vedere că mare parte din invadatorii primelor decenii nu au îmbrățișat noua credință și că aceasta nu conținea, cel puțin în faza sa primară, precepte sau sugestii care să ducă la ideea războiului sfânt. A doua explicație privește factorii geografici și climatici. În acest sens s-a vorbit despre constrângerile deșertului și despre presiunea demografică din sânul lumii arabe.

La baza succeselor obținute de arabi au stat și unii factori conjuncturali, precum schimbarea de atitudine a Imperiului din perioada finală a domniei lui Heraclius. Acest împărat a refuzat să mai plătească subsidii arabilor din zonele de graniță, ceea ce a determinat din partea acestora inițierea unor raiduri de jaf pe teritoriul bizantin. De asemenea, pot fi enunțate o serie de cauze legate de situația internă a provinciilor imperiale orientale. Astfel, lungul război cu perșii epuizase practic resursele Egiptului și Siriei, principalele contribuatoare la visteria imperială. De asemenea, pot fi aduse în discuție și motive de ordin confesional, știut fiind faptul că populația locală îmbrățișase doctrina monofizită și se arăta ostilă încercărilor de reconciliere în formula compromisului reprezentat de monothelism. Și din punct de vedere militar aceste provincii fuseseră oarecum

neglijate, apărarea lor fiind încredințată unor trupe slab pregătite, care erau conduse de generali incompetenți și tentați mai curând să țeasă intrigi politice.

Bizanțul și bulgarii

Neam de origine turcică, bulgarii erau constituiți într-o uniune de triburi situată pe teritoriul dintre cursul inferior al Volgăi și coasta răsăriteană a Mării de Azov. Pe la jum. sec. al VII-lea, sub presiunea khazarilor, această uniune tribală s-a destrămat. Un grup puternic, sub conducerea lui Asparuh, a ocupat regiunea de stepă de la nordul gurilor Dunării, regiune numită *Bugeac* (unghiul format de Nistru, Dunăre și Marea Neagră, căruia bulgarii i-au spus *Honglon*).

Bulgarii lui Asparuh erau un potențial dușman pentru Bizanț, de aceea bizantinii i-au ținut sub observație. După victoria împotriva arabilor, în 678, împăratul Constantin IV Pogonatul și-a îndreptat toate forțele spre nord, împotriva uniunii de triburi slave din Balcani și a bulgarilor din Bugeac. În 680, basileul a organizat o campanie pe uscat și pe mare contra acestor dușmani, dar o întâmplare nefericită (îmbolnăvirea împăratului) avea să compromită întreaga acțiune. Victorioși, bulgarii și slavii au încheiat o convenție pentru înființarea unui stat comun. În 681, împăratul a recunoscut existența și independența acestui stat barbar. Este ceea ce, după creștinarea bulgarilor în 864, avea să se numească primul *Țarat Bulgar*. Frontierele noului stat din Balcani erau la început; spre apus, Timocul, spre răsărit, Marea Neagră, la nord Dunărea, iar la sud Munții Balcani. Reședința a fost fixată la Plisca.

Bizanțul a admis existența acestui stat și l-a recunoscut forțat de împrejurări. Politica externă a Imperiului Bizantin de la sf. sec. VII și până la încep. sec. XI a avut în relațiile cu bulgarii un capitol foarte important. Raporturile bizantino-bulgare au tribulat, în toată această perioadă, *între pace și război*, evoluție și recuperarea balcanilor de către împărăția bizantină.

Primul împărat care și-a pus în gând să-i distrugă pe bulgari a fost Constantin V (741-775). Între 755 și 775, el a purtat două campanii victorioase contra hanatului bulgar, terminate cu o pace favorabilă bizantinilor. Au urmat ani de acalmie, dar și de încordare. Pacea a fost ruptă și ostilitățile reluate. În 811, împăratul Nicefor I a făcut o greșeală tactică și armata bizantină a fost distrusă într-un defileu (Vârbiski). Împăratul și statul său major au pierit în bătălie. În iunie 813, marele han al bulagrilor, războinicul Krum, a atacat Bizanțul, a luat cu asalt Adrianopolul și Constantinopolul. Ratând asediul capitalei, Krum și-a condus hoardele spre Adrianopol, care a fost cucerit și prădat. O bună parte a populației de aici a fost dusă în „Bulgaria de dincolo de Istru”, adică în Honglon, de unde abia în 837-838, flota bizantină a readus în patrie pe supraviețuitorii deportaților. A urmat o lungă pace, respectată la început de hanul Boris (852-889), care în 864 s-a creștinat împreună cu poporul său. Acceptând evanghelizarea, el și-a luat numele de Mihail și titlul de *țar*. Astfel, bulgarii au intrat în aria civilizației bizantine.

Influențată de ideea imperială bizantină, casa princiară bulgară a afișat intenții înalte, aspirând chiar la tronul de la Bizanț. Țarul Simeon, urmașul lui

Boris-Mihail, a sperat să ajungă „împărat al romanilor”, ceea ce a dus la un lung război, desfășurat în mai multe etape. El a izbucnit în 894 și a durat, cu intermitențe, până în 924. În toți acești ani, teritoriile bizantine au avut mult de suferit, capitala fiind atacată în două rânduri (913 și 924).

În a doua jumătate a sec. al X-lea, Bulgaria traversa o situație critică. Bizantinii simt momentul și reiau programul de distrugere a acestui stat. Trei împărați războinici, N.Focas, I.Tzimiskes și Vasile II, pe parcursul a unei jumătăți de secol, au erodat sistematic forța primului țarat bulgar, condamându-l la prăbușire. În urma campaniilor din anii 968-971, partea de răsărit a Bulgariei, sau Bulgaria dunăreană, împreună cu Dobrogea, a fost încorporată Imperiului Bizantin și organizată într-o nouă themă, *Paristrion*, cu reședința la Durostorum (Silistra). Partea Bulgariei rămasă liberă, cu centrul în Macedonia, la Ochrida, a făcut obiectivul unui lung război purtat de împăratul Vasile II între 976 și 1018. La 29 iulie 1014, oștirea bizantină și cea bulgară s-au confruntat în pasul Kimba-Longos (Câmpulung), între Ochrida și Skoplje. Împăratul Vasile II a obținut acolo o mare victorie, 14.000 de oșteni ai țarului Samuel au fost luați prizonieri și mutilați prin orbire. Între 1014-1018, Țaratul Bulgar, cât mai rămăsese, a fost marcat de lupte civile, ucideri în casa monarhică și cădere totală. Basileul Vasile II și-a desăvârșit programul supunând întreaga Bulgarie, pe care a organizat-o în theme, după modelul bizantin. Întors la Constantinopol, el a fost primit în triumf și supranumit „Bulgaroctonul”. Vreme de aproape două secole, bulgarii și-au pierdut viața de stat.

Impactul Bizanțului cu rușii

Impactul bizantino-rus a avut loc în anul 860, când flota kieveană (200 de monoxile), condusă de cnezii Askold și Dir, a atacat Constantinopolul. Rușii au fost înfrânți, suferind pierderi grele, dar de atunci înainte ei vor avea un rol important în spațiul geopolitic de la Marea Neagră și Dunărea de Jos. Forța rușilor s-a dezvoltat continuu și concomitent aspirațiilor lor politice. În 882, Oleg, cneazul Novgorodului, a cucerit Kievul, care a devenit capitala statului rus. La începutul sec. X, rușii kieveeni au redeschis conflictul cu bizantinii. În anul 907, trupele rusești, conduse de cneazul Oleg, au atacat Constantinopolul, silind pe bizantini la încheierea unui tratat comercial, încheiat în 911, care privilegia activitatea negustorilor ruși. După trei decenii, în 941, flotila rusă comandată de cneazul Igor a luat cu asalt Constantinopolul care a fost salvat, ca și altădată, de „focul grecesc”. Conflictul a recidivat, și în 945, bizantinii reinnoiesc rușilor avantajele comerciale din 911. Negustorilor ruși le era rezervat un întreg cartier din Constantinopol, erau prevăzute clauze speciale pentru mărfurile prohibite (precum metalele, armamentul, purpura) sau parțial îngrădite de la comercializare (de ex. mătasea). Tratatul din 945 a statornicit pentru multă vreme caracterul relațiilor dintre Bizanț și Rusia Kieveană.

Religia a venit să adauge încă un element de stabilitate și de perspectivă pentru evoluția lumii ortodoxe. În 957, cneaghina Olga, regenta fiului ei Sviatoslav, a făcut o vizită la Constantinopol, unde s-a botezat, naș fiindu-i chiar împăratul Constantin VII Porfirogenetul. Gestul ei de creștinare a trasat viitorul lumii rusești. În anii următori s-au încheiat, între cele două case princiare, și relații matrimoniale. În 987, Vladimir, marele cneaz al Kievului, a obținut

promisiunea mâinii prințesei Anna, sora împăratului Vasile II, cu condiția convertirii sale la creștinism, ceea ce s-a și întâmplat. Vladimir s-a creștinat împreună cu poporul său (în 988-989), iar porfirogeneta Anna a luat calea Kievului. Ortodoxia a devenit confesiunea oficială în statul kievean, ceea ce a fost un mare succes al diplomației bizantine din sec. al X-lea.

În secolele următoare, influența Bizanțului în Rusia se va dezvolta continuu. Din „orașul lui Constantin” rușii au primit nu doar creștinismul, ci și modelul de guvernare, unele instituții, dreptul, arta, scrierea, moneda. Treptat, a fost acreditată ideea „Moscova a treia Romă”.

Bizanțul și turcii selgiucizi

La sf. sec. al X-lea, când uzii locuiau între Lacul Aral și Marea Caspică, din marea lor comunitate s-a desprins un grup important, condus de Selgiuc, care deținea o poziție superioară în uniunea tribală. Grupul acesta s-a așezat dincolo de Lacul Aral și Amu-Daria, în vecinătatea lumii musulmane. Selgiuc, care a dat numele grupului separatist, a trecut la islamism, gest definitoriu pentru viitorul turcilor selgiucizi. În 1040, selgiucizii au ocupat Khorasanul, Iranul și Irakul, punând bazele vestitului stat al *Marilor Selgiucizi*, în frunte cu Togrul-beg, nepotul lui Selgiuc. Ofensiva acestor turci a continuat spre Armenia, atingând grav interesele Imperiului Bizantin. Prin atacul Armeniei Mari, în anii 1047-1048, au început conflictele dintre Bizanț și turcii selgiucizi.

Înaintarea selgiucidă a găsit Imperiul Bizantin într-o perioadă de criză politică, declanșată după apogeul militar din vremea lui Vasile II Bulgaroctonul (+1025). Armata fusese neglijată, măsurile de protejare a obștilor țărănești și stratioșilor fuseseră abandonate, sistemul militar bizantin tradițional se prăbușise. Vreme de câteva decenii, viața de stat a fost sub înrăurirea aristocrației civile. Împăratul Roman IV Diogene (1068-1071), care a fost sprijinit de aristocrația militară, a organizat mai multe campanii contra selgiucizilor. Aceea din anul 1071 a fost cea mai importantă pentru destinele acestui stat. Trupele imperiale s-au îndreptat spre Armenia, fiind permanent hărțuite de cele selgiucide, pentru ca, în final, să fie atrase „în lanțurile unei curse”. În bătălia de la Manzikert (26 august 1071, lângă lacul Van), armata bizantină a suferit o grea înfrângere. Basileul a fost făcut prizonier, iar pentru eliberarea sa sultanul Alp-Arslan a pretins o samă foarte mare, un milion de nomisme și a impus Bizanțului un tribut anual de 360.000 nomisme.

Anul 1071 a fost crucial pentru Bizanț. Înfrângerea de la Manzikert a însemnat sentința de condamnare la prăbușire a stăpânirii bizantine în Asia Mică. Tot atunci, normanzii au cucerit ultimele posesiuni bizantine în Italia, iar ungurii au ocupat cetatea Belgradului. Bizanțul a încetat să mai fie, din 1071-1072, o putere mondială.

Criza politică din casa imperială bizantină după momentul Manzikert a stimulat și ușurat cucerirea Asiei Mici de către selgiucizi. În condițiile disputelor pentru jilțul imperial, unii pretendenți au solicitat sprijinul mercenarilor turci, care s-au așezat în câteva cetăți bizantine asiatice, iar apoi au obținut chiar teritorii în Anatolia. În deceniul 1071-1081, selgiucizii au cucerit o mare parte a Asiei Mici, pe care au organizat-o într-o formațiune proprie, *Sultanatul Rum*, care a rezistat

până în 1307. Reședința acestui stat selgiucid a fost la început la Niceea, iar apoi la Iconium.

Recuperarea Asiei Mici de la selgiucizi a fost un obiectiv major al administrației basileului Alexie I Comnenul, fondatorul dinastiei cu același nume. În 1097, bizantinii, cu sprijinul cruciaților (Cruciada I-a, 1096-1099), au recucerit orașul Niceea, determinând mutarea capitalei Sultanului la Iconium. Apoi, armata bizantină a readus sub stăpânirea imperială întreaga fațadă egeică a Asiei Mici. Urmașii lui Alexie I, Ioan și Manuel au consolidat poziția Bizanțului în Asia Mică. În 1161, Manuel Comnenul a reușit să impună suzeranitatea Bizanțului asupra Sultanatului Rum. Ofensiva bizantină pentru eliberarea Asiei Mici a fost, însă, curmată de victoria selgiucizilor la Myriokefalon (17 sept 1196), unde oștirea „romeilor” a fost complet distrusă.

Războiul cu turcii selgiucizi a fost un *război de cruciadă*, care pe o perioadă de timp s-a suprapus cruciadelor occidentale, numite și cruciade „clasice”. Cu marea deosebire că, în vreme ce cruciadele occidentale au fost ofensive, cruciada bizantină a fost defensivă și recuperatorie.

*

Secolele de mijloc ale istoriei Bizanțului au însemnat, din punct de vedere militar, un timp de mare înfruntare. Statul „romeilor” pierde teritorii însemnate, le recuperează, își reface pozițiile. Diplomația și războiul și-au asociat eforturile pentru ca Bizanțul să rămână o putere respectată și de temut. Dinastia Macedonenilor a reconstruit imaginea statului de altădată, o adevărată „măreție” a timpului. Dar criza sec. XI a făcut să se năruiască statutul de putere mondială al Bizanțului. Se anunța perioada de declin și de prăbușire.

Întrebări recapitulative

1. Care au fost obiectivele principale, politice și militare, ale Bizanțului din această perioadă?
2. Ce factori noi de impact militar au apărut în aceste secole?

Declin și înflorire culturală

Cultura acestei perioade a avut o evoluție interesantă, care s-a mulat pe marile transformări din imperiu. În dezvoltarea ei se disting două etape. Cea dintâi, cuprinsă între sec. VII – jum. sec. IX, se caracterizează prin declin cultural. Literatura acestei etape a fost predominant religioasă. În creația literară profană două nume s-au impus: Georgios Pisides și poeta Casia. În artă, iconoclasmul a proscris scenele religioase figurative, înlocuindu-le cu subiecte profane, lipsite de orice emoție spirituală. Acest „coridor întunecos”, cum i s-a mai spus, a făcut trecerea de la „era bazilicii paleocreștine” la „era bisericii cruciforme”.

Etapa a doua, care s-a desfășurat de la jum. sec. IX până la sf. sec. XI, este una de înflorire culturală. Acum se manifestă ceea ce s-a numit „primul umanism bizantin”, care în literatură reprezintă întoarcerea la valorile culturii clasice.

Același lucru se constată și în planul artistic, unde „renașterea macedoneană” aduce importante inovații, atât în arhitectură, cât și în pictura monumentală.

Cea mai interesantă manifestare culturală a acestor veacuri a fost, negreșit, *umanismul bizantin*, sintagmă acceptată de unii istorici, contestată de alții. Și aceasta pentru că în Bizanț nu se poate vorbi despre o mișcare generată de factori economici, precum în Italia secolelor XIII-XV. S-a considerat mai potrivită denumirea de *erudiție savantă*, îndreptată spre dobândirea unor cunoștințe enciclopedice. În raport cu antichitatea, ea se caracterizează, după o reflecție care s-a impus, „mai mult prin grija pentru conservare, decât prin elan creator”.

La jumătatea sec. al IX-lea, cezarul Bardas a reorganizat, în palatul Magnaura, *Școala Superioară de la Constantinopol*, prima universitate creștină medievală din Europa. Aici se studiau cele șapte arte liberale (gramatica, retorica, dialectica, aritmetica, geometria, astronomia și muzica), jurisprudența, medicina și teologia. Acolo a studiat celebrul învățat ajuns patriarh, Fotios, cel mai mare cărturat din acest veac. Scrierea sa *Biblioteca*, cuprinzând excerpte și rezumate literare, este o enciclopedie prin care s-au salvat părți din lucrări pierdute pentru totdeauna. Între erudiții acestui veac trebuie menționat și învățatul – împărat Leon VI Filosoful, inițiator al celui mai mare monument juridic bizantin, *Basilicalele* și al manualului de artă militară bizantină *Tactica*. Fiul său, Constantin VII Porfirogenetul reprezintă, prin inițiative și realizări, momentul culminant al umanismului bizantin. Împreună cu un grup de învățați, împăratul s-a ocupat de alcătuirea unor compendii pentru agronomie, medicină, zoologie, tactică, istorie, diplomatie literatură etc., vreo 50 la număr, astăzi pierdute. Sub semnătura monarhului însuși sunt cunoscute trei opere de proporții: lucrarea istorico-geografică *Despre theme*, sfaturile pentru fiul său Romanos, *Despre guvernarea Imperiului* și cartea *Despre ceremoniile curții bizantine*.

Istoriografia a fost reprezentată de Leon Diaconul, cel care l-a însoțit pe Vasile II în toate campaniile. Lui i se atribuie o istorie a acestui împărat, păstrată doar în partea ei de început. Alt reprezentant al scrisului istoric a fost M. Attaliates, autor al unei lucrări pentru o perioadă a crizei din sec. XI (1041-1081). Istoria Bizanțului din același veac XI și-a găsit în I. Skylitzes un autor dintre cei mai reprezentativi. Lucrarea lui este cel mai important izvor pentru domnia împăratului-militar Vasile II.

Renașterea bizantină din sec. XI a avut în M. Psellos pe cel mai ilustru reprezentant. El posedă toate caracteristicile umaniștilor italieni: cultul antichității, devoțiunea față de Homer și Platon, imitarea stilului clasic și vanitatea literară. Activitatea lui a atins cele mai variate domenii: teologie, filosofie, istorie, literatură, drept, astronomie, matematică. Psellos a fost socotit un adevărat Voltaire al timpului său. Principala sa operă, scrisă sub formă de memorii, a fost *Cronografia*.

În arhitectură, prima etapă, marcată de luptele cu arabii și de iconoclastism, nu s-a remarcat printr-o înflorire deosebită. A continuat să se construiască după *planul basilical cu cupolă* (ex. Biserica Sf. Irina de la Constantinopol, Sf. Sofia de la Tessalonic). Sub dinastia Macedonenilor s-a impus formula cea mai răspândită în arhitectura bizantină. Este vorba despre *planul în cruce greacă înscrisă*, „izbândă desăvârșită a echilibrului și logicii”. Aceasta era „soluția cea mai satisfăcătoare a adaptării cupolei, simbol al bolții cerești, la planul dreptunghiular moștenit de la basilica paleocreștină” (ex., Bis. Myrelaion și Sf.

Dumitru din Constantinopol, Mitropolia Mică din Atena și Sf. Teodori tot din Atena etc. În cruce greacă s-a construit în Calabria și Sicilia, în Rusia de la Kiev).

La bisericile mănăstirilor de la Muntele Athos, la crucea greacă înscrisă se adaugă elementele necesare celebrării slujbelor religioase: absidele, care lărgesc brațele nord și sud ale crucii. Această „invenție” a generat *planul triconc* sau *treflat*.

În arhitectura profană s-a construit mult, cu gust și cu lux. A rămas celebru palatul *Bryas*, zidit de împăratul Teofil (829-842) în Asia Mică, pe direcția Constantinopolului. De asemenea, din aceeași inițiativă, noua sală a tronului la marele palat, numită, din cauza planului său, sala Triconc. În palatul imperial, împăratul Teofil a pus să se amenajeze pavilionul Mysterion, unde se produceau efecte de acustică. Vasile I a ridicat un palat la Mangana, cu cinci etaje și vedere spre țărmul Asiei Mici, iar N.Focas a completat salba palatelor cu unul nou, lângă celebrul Bucoleon.

Cultura bizantină a fost folosită și ca un instrument de mare importanță în diplomație. Exemplul cel mai elocvent din această perioadă este, credem, misiunea învățaților Constantin (Chiril) și Metodiu din Tessalonic, care au propovăduit creștinismul în rândul slavilor. În acest scop ei au creat un alfabet special, la baza căruia a stat litera mare grecească (unciala greacă). Este ceea ce cultura universală a moștenit sub numele de *alfabetul chirilic*. Misiunea lui Constantin și Metodiu a început în 863 printre slavii din Moravia Mare (anterior, ei avuseseră aceeași sarcină în rândul khazarilor) și s-a sfârșit cu slujba pe care au oficiat-o în Catedrala Sf. Petru de la Roma, la finele anului 867.

Întrebări recapitulative

1. Etapizați, din perspectivă culturală, perioada Bizanțului de mijloc;
2. Care sunt cele trei mari personalități, care au ilustrat cultura scrisă a acestor veacuri?
3. Ce inovații oferă arhitectura bisericească din secolele IX-XI?

DECĂDEREA IMPERIULUI BIZANTIN (sf. sec. XI-jum. sec. XV)

Perioada târzie a istoriei Bizanțului a fost un timp încercat de mari frământări. Refacerea teritorială din vremea Comnenilor a fost urmată de ani grei de criză, care a culminat cu dezmembrarea teritorială din 1204. Mai apoi, unificării din 1261 i-a succedat o lungă agonie, care a prefigurat prăbușirea din 1453.

În ultimile secole ale vieții bizantine, societatea s-a feudalizat, mica proprietate țărănească liberă a fost lichidată, iar aristocrația provincială, de tendințe centrifugale, a trecut în primul plan al vieții sociale și politice.

Imperiul Bizantin și-a pierdut, în ultimile secole de existență statală, poziția economică în favoarea republicilor comerciale italiene. Concesiunile oferite negustorilor peninsulari de către basilei, justificate prin nevoi militare stringente (de ex., amenințarea normandă), au făcut din Bizanț un stat dependent, lipsit de resurse financiare, gata să facă oricând și alte concesii.

Repercusiunile politico-militare și administrative ale acestei situații economice nu au întârziat. Statul a slăbit, armata națională a dispărut, a crescut numărul și roșul mercenarilor care s-au dovedit un adevărat pericol pentru imperiu. Imperiul Bizantin s-a descentralizat, autoritatea basileului a scăzut, s-au dezvoltat principatele de tendință centrifugală și mișcările de emancipare națională ale vlahilor, bulgarilor, sârbilor, croaților etc.

Din exterior, Bizanțul este tot mai amenințat: normanzii și cruciații, pe de o parte, selgiucizii și otomanii, de cealaltă parte. Decăderea economică și descentralizarea au făcut din Bizanț o victimă ușoară pentru turcii otomani, beneficiarii din urmă și de lungă durată ai acestui imperiu care a cunoscut, deopotrivă, mărirea și decăderea.

Regimul aristocrației militare

Cu venirea la putere a dinastiei Comnenilor, în 1081, se deschide o nouă perioadă în istoria Bizanțului. Aceasta se caracterizează prin feudalizarea rapidă a societății bizantine, aristocrația militară devenind „armătura socială a statului bizantin”.

La instaurarea pe tron a lui Alexie I (1 aprilie 1081), situația Bizanțului era foarte gravă. În perioada crizei politice dintre 1025-1081, Bizanțul suferise mari pierderi teritoriale. Ana Comnena, fiica împăratului întemeietor de dinastie, scria în *Alexiada* că „Imperiul se limita de la orașul Adrianopol și până la țărmurile Bosforului”. Într-adevăr, Asia Mică era ocupată, aproape în întregime, de turcii selgiucizi, care au întemeiat Sultanatul de Iconium. Italia de sud intrase sub stăpânire normandă, iar teritoriul de la Dunărea de Jos se afla sub controlul

pecenegilor și al elementelor locale. În Peninsula Balcanică pătrundeau adesea maghiarii, iar sârbii tindeau să se constituie într-un stat.

Primul obiectiv militar al lui Alexie I Comnenul a fost stăvilirea și respingerea ofensivei normanzilor, care urmăreau anexarea Peninsulei Balcanice. Pentru aceasta, el a recurs la ajutorul Veneției, căreia i-a acordat mari privilegii comerciale. Flota normandă, condusă de Robert Guiscard, a fost învinsă lângă insula Kefalonia, din Marea Adriatică. Respinși pe apă, normanzii au continuat asaltul pe uscat și au provocat o grea înfrângere forțelor imperiale, în februarie 1082, sub zidurile orașului Dirrachium. Mai apoi, armata bizantină a reușit să-i înfrângă pe normanzi și să elibereze Macedonia. Conflictele au continuat, dar forța normanzilor a intrat în recul după moartea lui Robert Guiscard (iulie 1085) și certurile dintre fiii acestuia, Bohemund și Roger.

Al doilea obiectiv al lui Alexie I a fost redobândirea controlului asupra teritoriilor dintre Balcani și Dunăre prin înlăturarea ocupației pecenege și temperarea elanului de autonomie al șefilor politici de la Dunărea de Jos, constituiți într-un fel de confederație. Ana Comnena îi amintește, între șefii cu tendințe de independență, pe Tatos, Sestlav și Satza, care aveau drept centre principale Dristra (Siliștra) și Vicina. Ceea ce autoarea menționată numește „Războiul scitic” s-a desfășurat în două etape: 1087-1089, defavorabilă Bizanțului și 1089-1091, când forțele bizantine, având și alianța cumanilor, i-a înfrânt definitiv pe pecenegi în urma luptei de la Lebunion (29 aprilie 1091).

Pentru restabilirea completă a situației din Balcani, Alexie I a trebuit să reglementeze relațiile cu sârbii și cu ungurii. Mai întâi, a încercat să împiedice constituirea unui stat sârbesc, ceea ce n-a reușit. Sub Constantin Bodin (1082-1101) sârbii au reușit să-și consolideze pozițiile prin unirea tuturor regiunilor sub un singur sceptru. Statul lor a evoluat greu, s-a dezmembrat și s-a refăcut, căpătând o autoritate apreciabilă sub domnia lui Ștefan Nemanja (1168-1196). Bizanțul a recunoscut acest stat și l-a folosit contra maghiarilor, care urmăreau cucerirea coastei dalmate.

Recucerirea Asiei Mici de la turcii selgiucizi a preocupat stăruitor pe Alexie I Comnenul. Forțele bizantine erau însă, atunci, insuficiente pentru o asemenea întreprindere. Era nevoie de sprijinul Occidentului, iar acesta a devenit posibil numai când s-au organizat Cruciadele apusene sau „clasice”. Cruciadele răspundeau atât intereselor feudalilor din Europa de Vest de a cuceri noi teritorii, cât și celor ale papalității de a-și subordona biserica răsăriteană.

Cruciada I-a (1096-1099) a avut rezultate remarcabile. Urmare a înțelegerii cu împăratul Alexie I, cruciații, ajutați și de bizantini, urmau să ocupe și să restituie puterii de la Constantinopol Asia Mică, Mesopotamia de Nord, Siria și Palestina. Ei, cruciații, puteau lua în stăpânire teritorii recuperate de la selgiucizi, cu condiția ca acestea să nu fi fost stăpânite vreodată de bizantini. Cum înțelegerea n-a fost respectată, ruptura între Bizanț și Cruciați a devenit inevitabilă. Dacă teritoriile eliberate din Asia Mică au revenit în stăpânirea Bizanțului, în schimb Mesopotamia de Nord și Siria, unde s-au creat două principate, al *Edessei* și al *Antiohiei*, au revenit cavalerilor occidentali. La 15 iulie 1099, forțele cruciate au pătruns în Ierusalim, masacrând cea mai mare parte a populației musulmane. S-a creat atunci *regatul Ierusalimului*, a cărui coroană a fost atribuită lui Godefroy de Bouillon. Cum se vede, cu toată diplomația sa, împăratul Alexie I nu a putut evita primejdia încercuirii Bizanțului de către

occidentali. A reușit, în schimb, să împiedice formarea unui front comun al occidentalilor contra Bizanțului.

Conflictele cu selgiucizii au continuat pe parcursul întregului secol al XII-lea. În anii Cruciadei a II-a (1147-1149), condusă de regele Franței Ludovic VII și de împăratul german Conrad III, selgiucizii au obținut mai multe victorii contra bizantinilor și cruciaților (Doryleum, Laodiceea, Damasc, Askalon). Mai apoi, bizantinii au revenit consolidându-și pozițiile în Armenia și Cilicia. În 1159, Antiohia a fost readusă în stăpânirea bizantină. Împodobit cu toate însemnele imperiale, basileul Manuel Comnenul (1143-1180) a intrat în oraș călare, fiind primit și privit ca stăpân al întregului Orient creștin.

Criza politică internă de la sf. sec. XII și încep. sec. XIII a prefigurat un moment nenorocit pentru Imperiul Bizantin. Împărații din familia Anghelilor (1185-1204) s-au dovedit incapabili pentru conducerea unui stat confruntat cu probleme interne și externe așa de grave. Marea răscoală a vlahilor și bulgarilor, constituirea unui nou stat al acestora în Balcani, creșterea presiunii sârbești și formarea statului independent sârb sub Ștefan Nemanja (recunoscut de Bizanț în 1190), evenimentele din Orient (ocuparea Ierusalimului de către musulmani, la 15 sept 1187, regele Guy de Lusignan fiind luat prizonier) n-au putut fi controlate de acești basilei. Cruciada a III-a (1189-1192), care s-a organizat sub starea emoțională creată de căderea Orașului Sfânt sub musulmani, condusă de Filip II August, regele Franței, Richard Inimă de Leu, regele Angliei și Frederich Barbă Roșie, împăratul Germaniei, a avut rezultate anemice. Cruciații au reușit să cucerească insula Cipru, care a devenit regat și cetatea Akra, unde a fost așezată capitala regatului Ierusalimului. În 1192 s-a încheiat un armistițiu între Richard Inimă de Leu și sultanul Saladin, prin care se permitea intrarea pelerinilor în Ierusalim.

Dacă urmările Cruciadei a III-a au fost neînsemnate, Cruciada a IV-a, 1202-1204 (numită și „cruciada deviată” datorită scopurilor ei excentrice în raport cu ceea ce a însemnat conceptul de cruciadă), a avut o altă desfășurare și finalitate. Destinația principală a fost acum Constantinopolul, iar urmarea, cucerirea și împărțirea Bizanțului. Organizată în urma apelului papei Inocențiu III, la această cruciadă au participat cavaleri francezi, italieni și germani conduși de Bonifaciu de Montferrat și Balduin de Flandra. În această cruciadă un rol important a avut Veneția. Datorită forței sale economice, politice și militare, Veneția urmărea să-și extindă posesiunile spre răsărit și să câștige cât mai multe privilegii comerciale pentru a deveni singura intermediară între Occident și Orient. Pozițiile câștigate în Bizanț nu o mai satisfăceau, era necesar acum un pas mare și decisiv, cucerirea acestui imperiu. Mișcările populare din Bizanț (1180, 1182-1183), care s-au soldat cu măcelărirea negustorilor italieni, politica lui Andronic Comnenul (1183-1185) de sprijinire a elementelor autohtone au imprimat politicii venețiene tendința de cucerire a Bizanțului.

Situația internă din Bizanț, tulburările din casa imperială (detronări „frățești” și refugieri în Occident după ajutor) au fost utilizate ca pretext pentru intervenția cruciaților. La 13 aprilie 1204, cavalerii occidentali au luat cu asalt Constantinopolul și l-au cucerit. Capitala bizantină a fost prădată și distrusă, iar valorile din aur și argint topite și transformate în lingouri. Cronicarul francez al acestei cruciade, Willehardouin, avea să scrie că „niciodată de când e lumea nu s-a luat atâta pradă dintr-un oraș”. Bizanțul a fost cucerit și dezmembrat. Pe

teritoriul ocupat de „latini” (= occidentali) s-au constituit patru state: 1) Imperiul Latin de la Constantinopol; 2) Regatul Tessalonicului; 3) Ducatul Atenei și Tebei; 4) Principatul Achaia sau Moreea (în Peloponez). Trei mari regiuni bizantine au rămas independente; 1) Despotatul Epirului (Albania, o parte a Macedoniei și Epirul grecesc); 2) Statul de la Niceea (partea de vest a Asiei Mici, cu excepția unui teritoriu din fața Constantinopolului) și 3) Statul de la Trapezunt (nordul și nord-estul litoralului pontic al Asiei Mici). Veneția, artizana acestei întreprinderi temerare, avea sub autoritatea sa toate punctele care îi permiteau să controleze drumurile spre Constantinopol: coasta dalmată, insulele ionice, Arhipelagul egeean, porturile Peloponezului, Creta și porturile fortificate ale Traciei și Macedoniei, formându-și, astfel, un vast imperiu colonial, cu o existență seculară, distrus apoi de otomani.

Rezultatele Cruciadei a IV-a se explică prin procesul istoric de fărâmițare feudală din Imperiul Bizantin. *Cu anul 1204, Bizanțul a încetat să mai fie o putere, dar a continuat să existe ca stat.* Din cele trei formațiuni statale bizantine constituie după 1204, Epir, Niceea și Trapezunt, una, aceea de la Niceea, avea să se numească *imperiu*, deși în realitate acest concept nu mai avea acoperire. Statul de la Niceea și-a spus *imperiu* pentru ca ideea aceasta să nu dispară. Era o denumire de speranță, care promitea și susținea acțiunea de refacere teritorială.

Imperiul de la Niceea, condus de familia Lascaris, a inițiat și finalizat reunificarea statului bizantin. Împărații de la Niceea s-au folosit de toate forțele și au uzat de toate împrejurările favorabile pentru a reveni la ceea ce a fost Imperiul Bizantin. Între cei ce au sprijinit refacerea Bizanțului a fost și Frederic II de Hohenstaufen (1212-1250), ultimul împărat occidental cu pretenții de monarh universal. Într-un moment favorabil, când Imperiul Latin de la Constantinopol era slăbit și tot astfel statul bulgar, când Despotatul Epirului fusese neutralizat prin alianța Statului de la Niceea cu bulgarii, iar apoi învins, și când invazia tătarilor a slăbit mai mult Bulgaria și a concentrat atenția Sultanului Rum spre răsărit, Niceea a trecut la acțiunea decisivă. Teodor al II-lea Lascaris (1254-1258), un vrednic unificator, care restabilise hotarul dinspre Adriatică prin ocuparea importantului port Dirachium, a murit prematur. Fiul său minor, Ioan IV Lascaris, care i-a succedat la tron, a fost înlăturat printr-o lovitură de stat organizată de generalul Mihail Paleologul. Proclamat și încoronat împărat (Mihail VIII), acesta a încheiat la Nymphaion (13 martie 1261) un tratat cu genevezii. În schimbul ajutorului militar solicitat, negustorii republicii ligurice primeau mari avantaje economice, scutiri de taxe și impozite în tot imperiul. La 25 iulie 1261, sub conducerea lui Alexios Strategopoulos, oștirea de la Niceea a recucerit Constantinopolul, speculând absența flotei venețiene. Lua, astfel, sfârșit Imperiul Latin de la Constantinopol. Imperiul Bizantin era refăcut, iar basileul rezida din nou în Orașul de pe Bosfor. Mihail VIII Paleologul, restauratorul din 1261, și-a spus „Noul Constantin”.

Prăbușirea statului bizantin

După 1261 statul bizantin nu a mai avut capacitatea să-și refacă puterea militară și prestigiul politic, inexorabilul său declin datorându-se unor clauze de ordin structural, cât și unor factori conjuncturali. În ceea ce privește prima categorie trebuie menționat faptul că lumea bizantină a rămas mult în urmă față

de cea latină din punct de vedere tehnic, atât în ceea ce privește sfera economică, cât și cea militară. Totodată, prăbușirea administrației a dus la o continuă diminuare a veniturilor statului. De asemenea, nici în această perioadă nu s-a impus un principiu succesoral ferm, bazat pe primogenitură și masculinitate. La nivel social s-a produs o polarizare între un grup restrâns de potentăți și marea majoritate a populației, care a devenit tot mai săracă.

În ceea ce privește factorii conjuncturali, pot fi amintite nesfârșitele dispute din interiorul familiei Paleologilor, lipsa unor suverani puternici și cu bune calități militare, atât de necesare în momentele critice din ultima fază a existenței Imperiului, la care s-au adăugat numeroase calamități naturale și epidemii devastatoare.

Imperiul reunificat nu ocupa toate teritoriile grecești. În afară au rămas Despotatul Epirului (doar vasal față de Constantinopol), și Statul la Trapezunt. Imperiul Bizantin al Paleologilor cuprindea, la 1261, o mare parte din Asia Mică occidentală, Tracia, Macedonia, Tessalonicul, Tessalia, nordul Arhipelagului egeean și Peloponezul.

La sf. sec. al XIII-lea și în primele decenii ale celui următor, evenimentele s-au desfășurat și în Occident și în Balcani, ca și în Asia, potrivit Bizanțului.

În Italia a crescut influența regilor francezi. Carol de Anjou, fratele regelui Franței Lodovic IX, a întemeiat, cu sprijinul Papei, un stat în Sicilia și Italia de Sud. În concepția lui Carol de Anjou, acest stat angevin trebuia să devină centrul unui puternic imperiu mediteranean, care ar fi urmat să înglobeze în răsărit teritoriul Imperiului Bizantin, iar în apus pe acela al statului aragonez. În această situație, Bizanțul a apelat din nou la un instrument care s-a dovedit foarte eficace: *diplomația*. Folosindu-l ca negociator pe Giorgios Akropolites, Mihail VIII a avansat ideea unirii celor două biserici, care a fost imediat îmbrățișată de Papa Clement IV (1265-1268) și de Ludovic IX „cel Sfânt”, regele Franței (1226-1270). Situația, favorabilă acum Bizanțului, l-a făcut pe Carol de Anjou să renunțe la ideea sa. După un conciliu preliminar (Constantinopol, 1273), la Lyon (6 iulie 1274) s-a perfectat prima unire a celor două biserici creștine (catolică și ortodoxă) după schisma din 1054. Împăratul Mihail VIII a recunoscut învățătura catolică și supremația Papei. Realizarea practică a acestei uniri a fost cu neputința în Bizanț din cauza unei puternice opoziții populare (*zeloții*).

La scurt timp, o altă coaliție antibizantină s-a proiectat în Occident. Artizanul, același Carol de Anjou, a avut sprijinul Papei Martin IV (1218-1285). În 1281, la Orvieto, s-au pus bazele alianței dintre Statul angevin, Veneția și Papalitatea. Obiectivul era restaurarea Imperiului Latin (1204-1261), uzurpat de Paleologi. Și de această dată Bizanțul a reușit, pe calea diplomației, să înlăture pericolul. Puterea de la Constantinopol a sprijinit nemulțumirea maselor siciliene și a pus la cale răscoala populației contra dominației Angevinilor în Sicilia. Așa s-au declanșat celebrele „Vecernii siciliene” la 31 martie 1282, în urma cărora Angevinii au fost răsturnați și înlăturați din Sicilia.

În Balcani, Bizanțul a încercat, încă o dată, să-și restabilească hegemonia în defavoarea Serbiei și Bulgariei. Patriarhia de la Constantinopol a acționat în raport cu statul și a retras bisericilor din Serbia și Bulgaria statutul de autocefalie, subordonându-le Arhiepiscopiei de Ochrida. Și bulgarii și sârbii au reacționat: cei dintâi au ocupat Anchialos și Messembria, ceilalți, conduși de regele Miliutin, au cucerit noi teritorii pe seama Bizanțului.

Marea invazie tătaro-mongolă (1241) a creat o situație favorabilă pentru puterea de la Constantinopol. În steпа nord-pontică s-a format Horda de Aur, prin cucerirea unor teritorii care aparțineau Rusiei Kievene. În 1256, mongolii au cucerit Iranul formând acolo statul Hulagu, iar în Egipt au constituit statul mamelucilor. Cu acest sistem de state tătărești, Bizanțul a legat alianțe contra bulgarilor și contra Occidentului.

În Asia, evenimentele au cunoscut o evoluție catastrofală pentru Bizanț. Sub conducerea lui Ertogrul, turcii osmanlâi au întemeiat un stat și au înaintat constant spre vest, în direcția teritoriilor bizantine. Pe vremea lui Osman (1288-1326), ofensiva contra Bizanțului a devenit o constantă a noilor turci. Războaiele civile din casa imperială bizantină au stimulat și favorizat acțiunile turcilor otomani. În 1326 ei au cucerit Brussa, în 1331 Niceea, iar în 1337 Nicomedia. Pe fondul celui de al doilea război civil dintre Ioan V Paleologul și Ioan VI Cantacuzino, otomanii au trecut în Europa, primul pas fiind Peninsula Galipoli (1354). Aceasta a fost capul de pod al expedițiilor otomane pe continentul nostru.

Expansiunea rapidă a turcilor otomani în Europa a fost ușurată de următorii factori: superioritatea lor militară; diminuarea capacității de apărare a Bizanțului; fărâmițarea statelor balcanice și incapacitatea coalizării lor; pasivitatea statelor occidentale față de pericolul pe care îl reprezenta înaintarea otomană.

După ce în 1354 otomanii ocupaseră Galipoli, cinci ani mai târziu se aflau sub zidurile Constantinopolului. A fost întâia prospectare asupra capitalei bizantine. În 1363, turcii cuceresc Adrianopolul, care devine capitala sultanului Murad I. Treptat, regiuni însemnate din Tracia și Macedonia intră sub stăpânirea otomană, constituindu-se astfel provincia turcească europeană Rumelia. Prima fază a ofensivei otomane spre Europa s-a încheiat pe la 1370.

A doua etapă a înaintării turcești s-a desfășurat spre regiunile răsăritene ale Serbiei. La Cirmen, pe râul Marița (26 sept. 1371), sârbii conduși de cnezii Uglieșa și Vucașin au fost biruiți, iar partea de sud a țării lor a intrat sub dominație otomană. Sub presiunea acestor evenimente, Bizanțul a apelat la o soluție pacifistă, care îl apăra pe moment de o posibilă agresiune. *Împăratul a recunoscut suzeranitatea sultanului și s-a obligat la plata unui tribut anual.* Ioan V Paleologul (1341-1391) a fost nevoit să-l urmeze pe Murad I în războiul contra emirilor selgiucizi din Asia Mică. Condiția de vasal nu era deloc onorabilă pentru un împărat creștin cu veleități ecumenice, dar era singura salvatoare atunci. Pe acest fond marcat de pericole, în Bizanț a izbucnit un nou război civil. Andronic IV, fiul împăratului Ioan V, sprijinit de fiul mai mare al sultanului Murad I (care se revoltase și el împotriva tatălui) a organizat un complot contra părintelui său. Războiul, desfășurat între 1376-1379, a accentuat criza politică din Bizanț, care s-a transformat într-o confederație de stătulețe. Victoria otomanilor contra sârbilor și bosniștilor la Kossopolje (15 iunie 1389), moartea sultanului Murad I prin stiletul patriotului sârb Miloș Obilici, captivitatea și executarea cneazului sârb Lazăr, căderea Serbiei în stare de vasalitate, uciderea tuturor căpeteniilor sârbe din ordinul noului sultan Baiazid I, colonizările masive de turci în Serbia, toate acestea încheiau nefericit pentru creștini al doilea timp al expansiunii otomane spre sud-estul Europei.

Cea de a treia fază a ofensivei otomane a avut ca obiectiv principal Bizanțul. În 1393 și 1396, Bulgaria a fost transformată în pašalâc. Statul creat de

Asănești la sfârșitul sec. al XII-lea a dispărut din istorie pentru aproape 500 de ani. A urmat expediția lui Baiazid I în Țara Românească terminată nefericit pentru turci: la 17 mai 1395, la Rovine, turcii sunt biruiți, ceea ce a dat o nouă speranță creștinilor și a spulberat ideea invincibilității ostașilor Semilunei. Cnezii sârbi vasali turcilor, Constantin Dejanovici și Marco Kralievici, participanți la expediția contra românilor în oștirea otomană (conform obligațiilor de vasali) s-au rugat atunci pentru victoria creștinilor sau pentru moarte pe câmpul de luptă.

Între 1399-1403, Manuel II Paleologul (1391-1425) a făcut o călătorie la Roma, Paris și Londra pentru a obține sprijin contra amenințării otomane. A fost un demers diplomatic zadarnic. Salvarea pentru moment a Bizanțului, amânarea iminentei prăbușiri a venit din partea lui Timur-Lenk, hanul mongolilor. În marea bătălie de la Ankara (28 iulie 1402), Timur a produs o grea înfrângere turcilor otomani. Marele Baiazid I, făcut prizonier, a murit în captivitate. Criza politică internă care a urmat acestui nefericit deznodământ a durat mai bine de un deceniu. *După 1402, Bizanțul a încetat să mai fie vasal turcilor*, nu a mai plătit tribut, a reluat Tessalonicul și o parte a litoralului Mării Negre.

Relațiile noului sultan Mahomed I cu Bizanțul au fost pașnice. Urmașul său însă, Murad II (1421-1451) a reluat ofensiva contra Bizanțului, atacând chiar la începutul domniei (în 1422) Constantinopolul, care s-a dovedit, încă o dată, greu de cucerit. Moartea împăratului Manuel II Paleologul, în 1425, a consfințit intrarea Bizanțului în faza finală a existenței sale. În timpul lui Ioan al VIII-lea (1425-1448), Imperiul de altădată ajunsese o confederație de stătulețe în continuă decădere, care a continuat să sere într-un ajutor din partea Apusului. Calea era una singură: *unirea religioasă și recunoașterea supremației papale*, în fond capitularea bisericii bizantine în fața celei romane.

Împăratul Ioan VIII Paleologul a făcut, în acest scop, o călătorie în Occident. Convorbirile au dus la convocarea Sinodului de la Florența unde, la 6 iulie 1439, cele două biserici au fost unite. Nici hotărârea acestui conciliu nu a avut aplicare practică. Două opoziții s-au manifestat atunci în Bizanț: 1) *oposiția populară*, un adevărat climat de intoleranță și fanatism consemnat de cronică lui Dukas și 2) *curentul așa-zis „patriotic”* („grecii adevărați”), reprezentat de acei bizantini care doreau refacerea țării prin forțe proprii, respingând, deopotrivă, și pe „latini” și pe otomani. Acest curent se reflectă în cronicile lui Sphrantzes și Chalkokondyl. N-au lipsit nici „colaboraționiștii”, adică cei care respingându-i total pe „latini” erau dispuși la colaborarea cu forțele otomane. Așa gândeau unii mari feudali bizantini, atitudine reprezentată în planul scrisului istoric de Critobul din Imbros. Nerealizarea practică a Unirii bisericilor, lipsa ajutorului statelor occidentale, mai ales a republicilor maritime italiene, părea că vor condamna imediat Bizanțul la prăbușire. Dar clipa fatală s-a mai amânat datorită luptei eroice a poporului albanez condus de Gh. Kastriotul Skanderbeg și a românilor conduși de Iancu de Hunedoara.

Căderea Constantinopolului (1453)

În 1451, pe tronul sultanilor a venit Mehmed II, supranumit Cuceritorul, fiul lui Murad II. Era un tânăr instruit, iubitor de literatură și pictură, el însuși poet. Musulman nefanatic, energic, curajos și ambițios, noul împărat otoman nu și-a ascuns intenția de a da lovitură finală Bizanțului.

Pe celălalt tron, al basileilor, a urcat în 1449 Constantin XI, fratele lui Ioan VIII. Fusese despot la Mistra, în Peloponez, era oștean vrednic și priceput, generos și răbdător. Coroana o primise nu de la patriarh, conform obiceiului instalat în urmă cu o mie de ani, și nu la Constantinopol, ci la Mistra. Era prima excepție (în afara împăraților care au condus la Niceea), determinată de precipitarea evenimentelor și agravarea pericolului ce amenința capitala și statul însuși.

Pregătirile sultanului pentru asediul Constantinopolului se întetiseră, bizantinii erau cuprinși de panică, iar basileul căuta soluții salvatoare.

La începutul anului 1452, în Catedrala Sf. Sofia s-a anunțat marele pericol. Locuitorii trebuiau avertizați și pregătiți moral, era nevoie de o acțiune generală de apărare. Aparatul diplomatic s-a pus în mișcare, cel dintâi chemat la solidaritate creștină fiind Alfons V, regele Aragonului, al Siciliei și Neapolului. A fost un eșec, dar basileul nu a disperat.

Marea hotărâre a asaltului general asupra capitalei Bizanțului a fost luată de sultan în ianuarie 1453. Vase de tot felul (bireme, trireme, galere, parandaria, în total 123) erau concentrate în Dardanele, pe malul Gallipolei. La sfârșitul lunii martie această armadă a trecut în Marea Marmara. Oștirea otomană de uscat s-a adunat în Tracia, teritoriul din fața Constantinopolului. Erau, după izvoarele cele mai moderate, vreo 80.000 – 100.000 de luptători, ieniceri, crescători de șoimi și îngrijitori ai haitelor de câini. Nu lipseau „mașinile” de asalt, catapultele și berbecii pentru distrugerea zidurilor de atâtea ori încercate de-a lungul secolelor. Faimă a făcut atunci celebrul tun, zis „namila lui Urban”, construit de meșterul ungur din Transilvania și oferit sultanului după ce basileul, care primise primul oferta, nu-i putuse achita onorariul cerut. La 5 aprilie 1453, Mehmed II a sosit în fața Constantinopolului.

În capitala bizantină, de la concentrarea armatei turcești lângă cetate, au început pregătirile pentru apărare sub conducerea împăratului Constantin XI. Bărbați și femei, tineri și bătrâni lucrau la repararea zidurilor. Au fost adunate arme și provizii, s-a constituit un fond special. Solii pentru ajutor au plecat în Italia, la Veneția și Genova și la regele Alfons V al Aragonului. În februarie 1453, Senatul Veneției a hotărât să trimită la Constantinopol două vase și alte 15 galere în perioada următoare. Papa Nicolae a trimis arme și alimente pe trei vase genoveze. Colonia venețiană din Constantinopol și venețienii din Creta și-au oferit și ei sprijinul. Genovezii conduși de celebrul condotier Giovanni Giustini Lango au arătat un înalt simț al onoarei și, din proprie inițiativă, au venit în apărarea cetății creștine. Locuitorii din Perra și colonia catalană din capitala bizantină s-au solidarizat, de asemenea, cu nevoile momentului. Din Castilia a sosit nobilul viteaz Don Francisco de Toledo care susținea că descinde din Comneni.

Când a început asediul otoman, în Cornul de Aur erau 26 de vase pregătite pentru luptă. O disproporție și mai mare era între armata de uscat a turcilor și forțele bizantine din cetate. Ordonând secretarului său, Giorgios Sphrantzes, să facă inventarul bărbaților buni de luptă, basileul s-a îngrozit aflând că sunt doar 4983 bizantini și vreo 2000 de străini. Cifra n-a fost divulgată pentru a nu se produce panică.

Asaltul asupra capitalei bizantine a început la 6 aprilie 1453, cei asediați arătând un eroism demn de faima cetății. Constatând prelungirea operațiunilor,

Mehmed II, inspirat de soluția unui italian aflat în slujba sa, a decis o operațiune spectaculoasă: trecerea vaselor, cu un fel de albie pe roate, peste deal, din Bosfor în Cornul de Aur și realizarea unui atac surpriză. Este ceea ce s-a întâmplat duminică noaptea, 22 aprilie 1453. Soluția, deosebit de ingenioasă, nu a avut efecte imediate. Rezistența bizantină a continuat. Asaltul general otoman a avut loc în noaptea de 28-29 mai 1453. Ceea ce s-a întâmplat atunci echivalează cu o epopee. Întreaga populație a capitalei, laici și preoți, călugări și călugărițe au arătat un eroism legendar. Doar o întâmplare avea să decidă soarta cetății lui Constantin cel Mare, apărată tot de un împărat Constantin: o poartă din zid (Kerkoporta), uitată deschisă de un oștean neatent și obosit, a grăbit momentul fatal. Otomanii au pătruns în Constantinopol unde, între ziduri, s-a dat o luptă pe viață și pe moarte. Acolo a căzut împăratul Constantin XI, Don Francisco de Toledo, Teofil Paleologul și Ioan Dalmatul. Steagurile turcești au fost înălțate pe turnurile Constantinopolului, acolo unde fluturaseră flamurile cu vulturul împărătesc.

Capitala Bizanțului a suferit un jaf cumplit, populația a fost trecută, la început, prin sabie, au pierit mulți oameni, de toate condițiile. Au fost distruse multe bunuri de preț, icoane, mozaicuri, icoane, biblioteci. Biserica mare a Patriarhiei ortodoxe, Sf. Sofia, a fost transformată în moschee. Mehmed II s-a purtat onorabil cu demnitarii bizantini rămași în viață. În schimb, italienii căzuți în captivitate (genovezii și catalanii) au fost uciși. Cei ce s-au „închinat” la intrarea sultanului în oraș, cartierele care și-au „plecat capul” au fost cruțate, împreună cu bisericile, așa cum spunea legea musulmană. Din ordinul sultanului a fost ales un nou patriarh în persoana lui Giorgios Ghenadie Scholarios. Sultanul, socotindu-se un urmaș al împăraților bizantini, a respectat biserica ortodoxă. La Constantinopol, devenit capitală a Imperiului musulman, a continuat să funcționeze o patriarhie ortodoxă.

Cucerirea Constantinopolului de către otomani nu a însemnat sfârșitul statului bizantin. Ocuparea Atenei (1456) a Moreei (1460) și a Trapezuntului (1461) de aceiași „ostași ai lui Allah” avea să semnifice dispariția unui stat cu o existență milenară care a cunoscut, deopotrivă, „mărirea și decăderea”.

Civilizația bizantină a continuat să trăiască, veacuri la rând, sub diverse forme. A existat, cum frumos a spus N. Iorga, un „Bizanț după Bizanț”.

Întrebări recapitulative

1. Care au fost obiectivele acțiunii bizantine de recuperare teritorială din secolele XI-XII)?
2. Cum explicați marile succese militare otomane din sec. XIV-XV?
3. Ce forțe au concurat la apărarea Constantinopolului?

Tradiție și înnoire culturală

Învățământul superior

În occidentul medieval universitățile au fost o creație spontană, care a căpătat forma unei asocieri dintre profesori și studenți. Ele ilustrau elocvent modelul medieval urban al asocierilor în scopul prezervării unor privilegii și

menținerii monopolului asupra exercitării profesiei. În Bizanț, învățământul superior s-a plasat în continuarea celui antic, atât din punctul de vedere al organizării studiilor, cât și al structurii administrative. Astfel, principalele materii erau grupate sub forma clasicului trivium (gramatica, retorica, dialectica) și quadrivium (astronomia, aritmetica, geometria, muzica), iar învățământul teologic era pus sub tutela patriarhală. Profesorii erau considerați funcționari ai statului, iar după încheierea activității primeau un titlu onorific. În ceea ce privește metodele de predare, erau păstrate vechile tehnici antice de memorare, iar baza studiului era formată de opere antice precum *Poemele homerice*, sau medievale, precum *Corpus Juris Civilis*, *Basilicalele macedonene* etc.

Prima școală superioară a fost întemeiată în noua capitală imperială de Constantin cel Mare în anul 330 și reorganizată de Theodosius al II-lea. Principalele materii de studiu erau gramatica, retorica, dialectica și dreptul. Alte școli superioare fînțau la Alexandria, unde se remarcă medicina, Berytus, faimos prin studiile de drept și Atena, care era centrul filosofiei neoplatoniciene. În perioada romano-bizantină aceste instituții de învățământ superior erau frecventate atât de creștini cât și de păgâni. De asemenea, funcționa bilingvismul, studiile de drept efectuându-se în limba latină, iar cele de gramatică și dialectică în limba greacă. Treptat, primul dintre aceste idiomuri a pierdut teren în favoarea limbii majoritare, cea greacă. Dacă până la Iustinian se poate vorbi de coabitarea școlilor păgâne și a celor creștine, acest împărat le desființează pe primele, însă păstrează interesul pentru studierea dreptului roman.

Perioada de la sfârșitul secolului al VI-lea până la sfârșitul celui următor, care se suprapune parțial și peste perioada iconoclastă, este una de stagnare și chiar regres în ceea ce privește învățământul superior bizantin. Cu toate acestea, sunt atestate o serie de școli în timpul împăratului Heraclius, iar în secolul al VII-lea a existat o școală juridică la Constantinopol care asigura necesarul de cadre juridice pentru administrația imperială. Împăratul Teofil a restaurat învățământul superior de factură clasică în noua școală ce-și avea centrul la palatul Magnaura. În ceea ce privește învățământul teologic un rol important l-a jucat mănăstirea Studion.

Secolele IX-X reprezintă o perioadă a erudiției savante tutelate de dinastia macedoneni. În această perioadă multe opere antice amenințate de dispariție au fost transcrise pe pergament, un material care putea să înfrunte mai ușor vitregiile timpului. Acum s-au alcătuit marile lexicoane și a avut loc inventarierea creațiilor clasice și ale Evului Mediu timpuriu. Din acest punct de vedere trebuie remarcat patronajul cultural al împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul și al patriarhului Photios. În acord cu dinamica epocii, caracterizată mai curând prin pasiunea pentru conservare și mai puțin prin elan creator, tehnicile didactice s-au bazat pe memorarea textelor.

Secolul al XI-lea reprezintă perioada de maximă expansiune teritorială și de apogeu cultural, dar și declinul epocii macedonene. Acum învățământul superior a fost organizat după criterii riguroase din inițiativa lui Constantin al IX-lea Monomachos, căpătând forma unei confederații de școli, dintre care se remarcă prin prestigiu cea, condusă de Ioan Xiphilinos, care a primit titlul de *apărătorul legii* și școala filosofică, condusă de Mihail Psellos, *consulul filosofilor*. Profesorii erau remunerați de stat și de senatul imperial, care îi investea în funcții. Titularii catedrelor obțineau funcția prin concurs, în condițiile

concretenței acerbe din secolul al XI-lea. Materiile erau aproximativ aceleași din perioada romano-bizantină, retorica fiind piatra de încercare a oricărui învățat, iar studiile juridice și filosofice pregăteau funcționari și oameni de stat.

În perioada dinastiei Comnenilor (sfârșitul secolului al XI-lea – secolul XII) învățământul superior nu a dispărut, însă el a trecut în umbra mult mai presantelor preocupări politice. După dezastrul din 1204 Lascarizii de la Niceea au reînființat școala superioară sub conducerea eruditului Nicephor Blemydes. În perioada Paleologilor statul nu a mai fost capabil să susțină un întreg corp profesoral, cei interesați de învățătura înaltă grupându-se în jurul câtorva magistru.

În paralel cu învățământul superior laic a existat la Constantinopol și o școală patriarhală condusă de un rector aflat sub ascultarea Sinodului. Aceasta se concentra pe studierea adevărului revelat, iar profesorii erau recrutați în majoritatea lor din personalul de la Sfânta Sofia.

Creația culturală

Creația culturală bizantină din ultimele secole nu a fost unitară. Elementele de prelungire culturală, precum influența metropolei asupra provinciei ori gustul pentru retorică, s-au asociat cu înnoirile din sec. XIII-a două jumătăți și din prima jumătate a sec. al XV-lea, prin ceea ce s-a numit „renașterea Paleologilor”. Aceasta a însemnat fărâmițarea unității culturale și apariția „școlilor” regionale, recuperarea și exaltarea elenismului.

Se dezvoltă interesul pentru cunoașterea universală, legăturile cu lumea ortodoxă și occidentală. Filologul Maxim Planudios, ambasadorul lui Andronic al II-lea (1282-1328) la Veneția, a tradus în grecește numeroase opere ale literaturii latine, profane și creștine. Demetrius Cydones, care își însușise limba latină la Milano, a tradus în grecește *Summa Theologiae* a lui Toma d’Aquino și alte scrieri ale Părinților Bisericii latine, începând cu Fericitul Augustin. Multe romane cavaleresti și balade italiene, provenșale sau franceze au fost adaptate în poezia populară greacă.

În sec. al XIV-lea și la începutul celui următor tineri italieni au venit să-și facă studiile la Constantinopol. Unul din cei mai renumiți profesori ai înaltei școli din capitala Bizanțului, Manuel Chrisolaras (1350-1415) a fost invitat să predea cursuri de limbă greacă la Florența, la Pavia și apoi la Roma. Alți umaniști bizantini, precum Ioan Arghiropoulos și Gheorghe din Trapezunt, au predat la Florența și în alte orașe din Italia. Visarion din Trapezunt a trecut la catolicism, a militat pentru unirea celor două biserici și s-a aflat în compania unor celebri umaniști, precum Poggio Bracciolini. Visarion a ajuns cardinal și a lăsat moștenire Veneției bogata sa bibliotecă, ce avea să fie unul din fondurile principale de la Biblioteca Marciana.

Domeniul cel mai fecund și mai interesant al culturii rămâne *literatura social-politică*, unde se reflectă situația Bizanțului din ultima perioadă, decăderea, agonia și iminentul sfârșit. Istoricii din aceste secole se reclamă urmașii marilor scriitori ai antichității grecești, ai lui Herodot, Tucidide și, mai ales, Polybius. La fel, ai dramaturgilor Eschil, Euripide și Aristofan. În literatura istorică persistă ideea imperială, credința că Bizanțul reprezintă cultura și civilizația și că el trebuie salvat. Soluțiile oferite au fost diverse, de la sprijinul solicitat

Occidentului catolic până la încrederea în forțele proprii ori pactizarea cu dușmanul.

O strălucită reprezentantă a scrisului istoric a fost Ana Comnena, fiica împăratului Alexie I. *Alexiada*, monografia dedicată tatălui său, a stărnit de la apariție un interes deosebit, fapt explicabil prin informația istorică comunicată. Autoarea ne asigură de obiectivitate („iubesc pe tata, dar iubesc și mai mult adevărul”), deși rareori și-a putut depăși condiția de fiică a basileului. Monografia aceasta, bogată în detalii de familie, intrigi de curte, diferende între familia Comnenilor și a Dukașilor, interesează întâi de toate pentru problemele fundamentale cu care se confrunta Bizanțul la sf. sec. al XI-lea și începutul celui următor. Elementele de politică generală, legitimitatea dinastică, rostul politic al bisericii, politica religioasă a împăratului Alexie I, aspecte ale ideologiei bizantine fac din această operă un izvor de mare valoare istorică.

Ioan Zonaras, mare drungar al gărzii imperiale și secretar al cancelariei de stat, este autorul unei cronici universale intitulată *Rezumat de istorii*, care narează faptele de la Facerea lumii până la 1118, anul venirii la domnia Bizanțului a lui Ioan II Comnenul (1118-1143). Informația lui este bogată, iar orizontul istoric destul de larg. Prin intermediul lui Zonaras ne sunt cunoscute primele 21 de cărți din opera lui Dio Cassius.

Ioan Kinnamos, fost secretar imperial, autorul lucrării numite *Epitome*, înfățișează evenimentele din vremea domniilor lui Ioan al II-lea și Manuel I Comnenul, așadar de la 1118 la 1180. Opera sa se remarcă prin precizia informației, competența expunerii și imparțialitate. Nicetas Choniates, fost mare logothet și guvernator provincial, este autor al mai multor lucrări, principala fiind *Istoria*, alcătuită din 21 de cărți în care narează evenimentele dintre 1118-1206.

Ca izvoare a folosit tradiția orală, mărturiile contemporanilor ca și propriile sale impresii și amintiri. Autorul prezintă în detaliu răscoala Asăneștilor și întemeierea statului vlaho-bulgar, punând în evidență rolul fundamental al vlahilor în aceste evenimente. Capitolele despre Andronic Comnenul (1183-1185) și Cruciada a IV-a sunt, de asemenea, foarte interesante, relevând patriotismul autorului, dușmănia pe care o arată „latinilor” (=catolicii).

Grigorios Akropolites, apropiat al împăratului Teodor al II-lea Lascaris (1245-1258), a fost mare logothet și diplomat. Cea mai de seamă operă a sa este *Istoria*, în care urmărește evenimentele de la 1203 la 1261, adică așa numita perioadă a Imperiului de la Niceea. Akropolites este un autor obiectiv și un bun cunoscător al evenimentelor contemporane la care a participat nemijlocit.

Nicefor Gregoras este una dintre cele mai de seamă personalități ale culturii și literaturii bizantine. Opera sa fundamentală este *Istoria romeilor*, unde prezintă, în 37 de cărți, evenimentele de la 1204 la 1359. Angajat în viața politică și în dezbaterile de idei ale vremii sale, Gregoras narează faptele dintr-o perspectivă subiectivă, uneori chiar pătimaș.

Ioan Cantacuzino a ocupat înalte demnități în stat, angajându-se și în disputa pentru tronul imperial. Sub numele de Ioan VI Cantacuzino a domnit efectiv între 1347 și 1354. Îndepărtat din domnie, el s-a retras la o mănăstire atonită, în 1355, unde și-a desfășurat activitatea de cărturar sub numele de Ioasaf. *Istoria* sa, în patru cărți, relatează faptele dintre 1320 și 1356, fiind un izvor foarte prețios, aparent obiectiv. Numai aparent, pentru că autorul a fost implicat în

evenimentele prezentate, ceea ce nu-i poate asigura sinceritatea și imparțialitatea discursului.

Constantin Manasses, fost mitropolit de Naupactos (+1173), s-a numărat printre oficialii curții lui Manuel I Comnenul (1143-1180). Opera sa istorică fundamentală este un *Cronograf* în 6733 de versuri, unde istorisește evenimentele de la „creația” lumii până la 1081. Prin traduceri sale în limba slavă, *Cronograful* lui Manasses a avut o mare circulație în sud-estul Europei, printre altele și la noi în țară, influențând istoriografia românească.

În sec. al XV-lea, literatura istorică este preocupată de soarta Bizanțului ajuns în pragul prăbușirii. Istoricii se situează pe poziții diferite față de gravitatea situației. Dukas (*Istoria turco-bizantină*, 1341-1362) este un prooccidental, în vreme ce Georgios Sphranzes (*Memorii*, 1401-1437) este un adversar al unirii bisericilor, care ar fi însemnat o abdicare în fața „latinilor” (=catolicii). Laonic Chalcocondyl (*Expuneri istorice*, 1328-1436) realizează o istorie paralelă a turcilor și a bizantinilor, urmărind ascensiunea celor dintâi și decăderea celorlalți iar Critobul din Imbros (*Din domnia lui Mehmed al II-lea*, 1451-1467) este un filoturc, afișând admirație pentru cuceritorii Constantinopolului.

Arhitectura înfățișează o tendință spre complicarea planurilor, spre supraîncărcarea decorului exterior, ceea ce a făcut să se vorbească despre „un fel de baroc bizantin”. Arta construcției a trăit în Bizanțul târziu nu o renaștere precum în Quattrocento Italiei, ci ultima fază a evoluției sale, asemănătoare celei a goticului flamboyant. A continuat să se construiască în stil *cruce greacă înscrisă*, atât în teritoriul încă bizantin, cât și în teritoriile pierdute, precum în Serbia, Macedonia. De asemenea, s-a edificat în *plan triconc*, cu abside laterale la nord și la sud (la Muntele Athos, în Tessalia, Serbia, pe valea Moravei). *Planul bazilical* (cu trei nave) a rămas prin tradiție consacrat mitropoliilor. Astfel a fost concepută catedrala din Mistra (Peloponez), înălțată la 1292, dedicată sfântului militar Dimitrie. De asemenea, catedrala ridicată de Alexie I Comnenul la Trapezunt. Cupola era învelită cu aramă aurită, din care cauză a fost supranumită Chrysokephalos (cu creștetul de aur). Edificiile religioase din epoca Paleologilor oferă o trăsătură care se poate întâlni, deopotrivă, la Constantinopol, în Macedonia, Serbia sau Țările Române. Este vorba despre importanța acordată fațadelor. „Se pare că începând din această perioadă, arhitecții s-au adresat mai mult privirilor decât sufletelor” (Ch. Delvoye).

Pictura, amenințată în sec. XII de manierism, și-a găsit, treptat, noi forme de expresie, pe măsura aspirațiilor timpului, a rafinamentului păturilor sociale cultivate. În special pe vremea Paleologilor (sec. XIII-a doua jum. /sec. XV-prima jum.) se simte o revitalizare și o înnoire a formelor. Edificii vechi sunt repictate, altele noi sunt decorate cu mozaicuri ori acoperite cu frescă. Se tinde „către o anumite predominare a sensului uman asupra sensului sacramental”. Are loc, în acest fel, o apropiere de credincioși. Mozaicul cedează locul frescei, atât din cauza sărăcirii vistieriei imperiale, cât și pentru că acesta nu mai satisfăcea exigențele esteticii noi. Subiectele, motivele ornamentale sunt preluate din miniaturile vechilor manuscrise. Se preferă ca inspirație arta antică, ceea ce era firesc într-o perioadă de umanism. *Spiritul baroc*, care s-a simțit în arhitectură, și-a găsit loc și în pictura murală. Artiștii preferă atitudinile de duioșie și melancolie. Sunt redată, frecvent, scene de familie cu amănunte pitorești. Subiectele picturale sunt mai diverse: din povestirile evanghelice, din viața

Fecioarei, Imnul Acatist, viețile sfinților. „Proporțiile personajelor se alungesc prefigurând arta lui El Greco...”. Pictorii bizantini nu au căutat, precum cei italieni, exactitatea anatomică. „Până la sfârșit, arta bizantină va rămâne credincioasă năzuinței spre transcendență, care situează chiar și cele mai familiare scene în lumea visului și a legendei” (Ch. Delvoye).

Miniaturistica, o adevărată vocație a artei bizantine, s-a dezvoltat și în Bizanțul târziu. Numeroase manuscrise bizantine împodobite, însoțite de ornamente, se găsesc la Biblioteca Națională din Atena, la bibliotecile mănăstirilor de la Athos, la Biblioteca Universității din Princeton (SUA), Biblioteca Națională din Paris, la Vatican ori la Biblioteca Bodleiană (Oxford). O trăsătură fundamentală pentru această artă este îndepărtarea de *idealism* și orientarea spre *naturalism*. Personajele reprezentate sunt, uneori, în costume de epocă. Un realism cu totul remarcabil afișează miniaturile, în număr de aproape 600, care împodobesc manuscrisul lucrării *Compendiu de istorii* al lui Ioan Skylitzes, păstrat la Madrid. Miniaturile care ilustrează această cronică abundă în notații pitorești despre obiceiurile și moravurile societății bizantine.

Contrar interdicțiilor de dogmă, în această perioadă, sub influența Apusului catolic, se dezvoltă și în Bizanț *sculptura funerară*. Marile familii bizantine și-au dorit și ele sarcofagii sculptate în bisericile înălțate. Apar decorații pe arcade, arhivolte împodobite cu frunze de acant, îngeri. La Muzeul Arheologic din Istanbul sunt mai multe fragmente de arhivolte (= ornament plastic la partea de sus a unei arcade), din care unul păstrează monograma Paleologilor. Sunt și arhivolte decorate cu busturile Apostolilor. Se cunosc imagini sacre, în marmură și în calcar, precum chipul lui Iisus Christos de la Mistra (Peloponez).

Arta țesăturilor a rămas printre cele mai frumoase și mai înfloritoare la Constantinopol. În lucrarea sa, atât de interesantă, *Prattica della mercatura*, negustorul florentin Pegolotti ne informează că, pe la 1350, capitala Imperiului Bizantin era principala piață de unde se puteau cumpăra mătăsuri și postavuri brodate cu aur. Atunci când a refăcut tezaurul de la Biserica Sf. Sofia, Mihail VIII Paleologul, restauratorul Bizanțului la 1261, i-a donat numeroase țesături și vase. Piese de cult brodate cu fir de aur erau adesea trimise ca simbol de prețuire, ca daruri cu prilejul negocierilor și încheierii tratatelor. Pe unele miniaturi, precum acelea din *Cartea lui Iov*, apar femei brodând ori lucrând la războiul de țesut. Broderia religioasă bizantină a căpătat o dezvoltare care avea să se prelungească și după căderea Constantinopolului.

Arta bizantină a supraviețuit încă vreme de trei secole în diverse teritorii foste bizantine, precum insula Cipru (care a fost cucerită de turci abia în 1570, sub Selim II), Creta (cucerită de sultanul Ahmed, în 1669) sau comunitatea greacă de la Veneția. Pictura postbizantină a fost reprezentată de peste 250 de pictori greci. Un tânăr cretan, merit să atingă celebritatea, Domenicos Theotokopoulos, numit mai târziu El Greco, avea să fie ultimul dintre marii pictori „bizantini”.

Forme ale culturii bizantine aveau să se conserve în țările din estul și sud-estul Europei.

Întrebări recapitulative

1. Care este principalul izvor narativ privitor la răscoala vlahilor și bulgarilor și constituirea celui de al doilea stat bulgar?

2. Care sunt trăsăturile picturii bizantine din perioada târzie?
3. Ce forme artistice continuă și dezvoltă tradiția culturală bizantină?

Împărații Bizanțului

I. Dinastia Teodosiană

Arcadius, 395-408
Teodosie II, 408-450
Marcian, 450-457
Leon I, 457-474
Zenon, 474-491
Anastasio I, 491-518

II. Dinastia Justiniană

Justin I, 518-527
Justinian I cel Mare, 527-565
Justin II, 565-578
Tiberiu II, 578-582
Mauriciu, 582-602
Focas, 602-610

III. Dinastia Heraclizilor

Heraclius, 610-641
Constant II, 641-668
Constantin IV Pogonatul, 668-685
Justinian II, 685-695
Leonțiu, 695-698
Tiberiu III, 698-705
Justinian II, 705-711
Filippikos, 711-713
Anastase II, 713-715
Teodosie III, 715-717

IV. Dinastia Isauriană

Leon III Isaurianul, 717-741
Constantin V Copronimul, 741-775
Leon IV Hazarul, 775-780
Constantin VI, 780-797
Irina, 797-802
Nicefor I Logofătul, 802-811
Mihail I, Rhangabé, 811-813
Leon V Armeanul, 813-820

V. Dinastia Amoriană

Mihail II, 820-829
Teofil, 829-842

Mihail III, 842-867

VI. Dinastia Macedoneană

Vasile I Macedoneanul, 867-886

Leon VI Filosoful, 886-912

Constantin VII Porfirogenetul, 912-959

Roman I Lecapene, 920-944 (ca tutore al împăratului)

Roman II, 959-963

Vasile II Bulgaroctonul și Constantin VIII, 959-1025

Nicefor II Focas, 963-969 (prin uzurpare)

Ioan I Tzimiskes, 969-976 (prin uzurpare)

Constantin VIII, 1025-1028

Zoe, 1028-1050 (de drept)

Roman III Arghiros, 1028-1034

Mihail IV, 1034-1041

Constantin IX, 1042-1055

Mihail VI, 1056-1057

Isac I Comnenul, 1057-1059

Constantin X Ducas, 1059-1067

Mihail VII, 1067-1078 (de drept)

Roman IV Diogene, 1068-1071

Mihail VII, 1071-1078

Nicefor IV, 1078-1081

VII. Dinastia Comnenilor

Alexie I, 1081-1118

Ioan II, 1118-1143

Manuel I, 1143-1180

Alexie II, 1180-1183

Andronic I, 1183-1185

VII. Dinastia Anghelilor

Isac II, 1185-1195

Alexie III, 1195-1202

Isac II, 1203-1204

Alexie V, 1204

IX. Dinastia Lascaris de la Niceea (1204-1261)

Teodor I Lascaris, 1204-1222

Ioan III Vatatzes, 1222-1254

Teodor II Lascaris, 1254-1258

Ioan IV Lascaris 1258-1261

X. Dinastia Paleologilor

Mihail VIII, 1261-1282

Andronic II, 1282-1328

Andronic III, 1328-1341

Ioan V, 1341-1391

Ioan VI Cantacuzino, 1347-1355 (prin uzurpare)
Manuel II, 1391-1425
Ioan VII, 1400-1402 (ca asociat la tron)
Ioan VIII, 1425-1448
Constantin XI Dragases, 1449-1453.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

- Ahrweiler, Hélène, *Byzance: les pays et les territoires*, London, 1976.
- Idem, *Ideologia politică a Imperiului Bizantin*, București, 2002.
- Angold, Michael, *The Byzantine Empire (1025-1204)*, London-New York, 1984.
- Idem, *A Byzantine Government in Exile. Gouvernement and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford, 1975.
- Idem, *The Fourth Crusade. Event and Context*, London, 2003.
- Ariès, Philippe și Duby, Georges, *Istoria vieții private*, București, 1993, vol. I-II.
- Bănescu, N., *Chipuri din istoria Bizanțului*, București, 1974.
- Idem, *Istoria Imperiului Bizantin*, vol. I -II, București, 2000-2003.
- Berstein, Serge, Milza, Pierre, *Istoria Europei*, vol. II, Iași, 1998.
- *Byzantine Diplomacy*, edited by Jonathan Shepard, and Simon Franklin, London, 1992.
- Brătianu, Gheorghe, I., *Privilegés et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, Paris - București, 1936.
- Idem, *Studii bizantine de istorie economică și socială*, Iași, 2003.
- Bréhier, Louis, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1969.
- Idem, *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1970.
- Idem, *Civilizația bizantină*, București, 1994.
- Brezeanu, Stelian, *O istorie a Imperiului Bizantin*, București, 1981, 2005.
- Cavallo, Guglielmo (coord.), *Omul bizantin*, Iași, 2000.
- Clément, Olivier, *Biserica Ortodoxă*, București, 2000.
- *Constantinople and its Hinterland*, edited by Gilbert Dagron and Cyril Mango, London, 1995.

- Dagron, G., *Empereur et prêtre. Etude sur le „césaropapisme” byzantin*, Paris, 1996.
- Diehl, Charles, *Figuri bizantine*, vol I-II, București 1969.
- Idem, *Istoria Imperiului Bizantin*, Craiova, 1999.
- Idem, *Teodora. Împărăteasa Bizanțului*, București, 1991.
- Dvornik, Francis, *The Photian Schism. History and Legend*, Cambridge, 1970.
- Cavallo, Guglielmo (coord.), *Omul bizantin*, Iași, 2000.
- Ducellier, Alain, *Bizantinii. Istorie și cultură*, București, 1997.
- Idem, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, Armand Colin, 1986.
- Idem, *Le drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne*, Paris, 1976.
- Evans, J. A. S., *The Age of Justinian. Circumstances of Imperial Power*, London and New York, 1996.
- Grabar, André, *Iconoclasmul bizantin. Dosarul arheologic*, București, 1991.
- Haldon, J. H., *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge, 1990.
- Hussey, J. M., *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford, Clarendon Press, 1990.
- Iorga, Nicolae, *Ce este Bizanțul. Conferințe*, Vălenii de Munte, 1939.
- Idem, *Istoria vieții bizantine*, București, 1974.
- Idem, *Sinteza bizantină. Conferințe și articole despre civilizația bizantină*, București, 1972.
- Idem, *Bizanț după Bizanț*, București, 1992.
- Kaegi, Walter, E., *Heraclius Emperor of Byzantium*, Cambridge, 2003.
- Le Goff, Jacques (coord), *Omul medieval*, Iași, 1999.
- Idem, *Evul Mediu și nașterea Europei*, Iași, 2005.
- Lemerle, Paul, *Istoria Bizanțului*, București, 1998.
- Lossky, Vladimir, *Introducere în teologia ortodoxă* București, 1993.
- Magdalino, Paul, *The Empire of Manuel I Komnenos (1143-1180)*, Cambridge, 1993.

- Meyendorff, John, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*, Crestwood, New York, 1989.
- Idem, *Teologia bizantină. Tendințe istorice și teme doctrinare*, București, 1996.
- Idem, Aristeides Papadakis, *L'Orient Chrétien et l'essor de la papauté. L'Église de 1071 à 1453*, Paris, 2001.
- Miquet, André, *Islamul și civilizația sa*, București, 1994.
- Nicol, Donald M., *Byzantium and Venice*, Cambridge, 1988.
- Idem, *Împăratul fără moarte, viața și legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor*, Iași, 2003.
- Idem, *The Last Centuries of Byzantium (1261-1453)*, London, 1972.
- Obolensky, Dimitri, *Un commonwealth medieval: Bizanțul*, București, 2002.
- Ostrogorsky, Georges, *Histoire de l'Etat Byzantin*, Paris, 1969.
- Roux, Jean-Paul, *Regele. Mituri și simboluri*, București, Editura Meridiane, 1998.
- Runciman, Steven, *Căderea Constantinopolului. 1453*, București, 1991.
- *The Cambridge Medieval History*, vol. IV, *The Eastern Roman Empire (717-1453)*, Cambridge, 1936.
- Treadgold, Warren, *O scurtă istorie a Bizanțului*, București, 2003.
- Idem, *O istorie a statului și societății bizantine*, Vol I-II, Iași, 2004.
- Uspensky, Leonid, *Teologia icoanei în Biserica Ortodoxă*, București, 1994.
- Vasiliev, A. A., *Histoire de l'Empire byzantin*, vol. I-II Paris, 1932.
- Walter, Christopher, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London, 1982.

Lucrări colective

- *Literatura Bizanțului*, coordonator N. Șerban Tanașoca. București, 1971.
- *Lumea Bizanțului*, București, 1972.

- *Nicolae Iorga - istoric al Bizanțului*, ed. îngrijită de Eugen Stănescu, București, 1971.

Dicționare

- Bria, Ion, *Dicționar de teologie ortodoxă*, București, 1994.
- Dașcov, S. B., *Dicționar de împărați bizantini*, București, 1999.
- Eliade, Mircea, Culianu, Ioan, P., *Dicționar al religiilor* (cap. *Creștinismul*), București, 1993.
- Le Goff, Jacques, Schmitt, Jean-Claude, *Dicționar tematic al Evului Mediu occidental*, Iași, 2002.

Izvoare narative

(ediții critice și traduceri în limba români din autori bizantini)

- *Antologia palatină*, ediție de Viorica Golinescu, București, 1988.
- Chalcocondil, Laonic, *Expuneri istorice*, ediție de V. Grecu, București, 1968.
- Comnena, Ana, *Alexiada*, trad. de Marina Marinescu, vol. I-II, București, 1977.
- Constantin Porfirogenetul, *Carte de învățătură pentru fiul său Romanos*, ediție de V. Grecu, București, 1971.
- Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, ediție de V. Grecu, București, 1958.
- *Izvoarele istoriei României (Fontes Historiae Dacoromanae)*, vol. III: *Scriitori bizantini (sec. XI-XIV)*, publicate de Al. Elian și N. S. Tanașoca, București, 1975.
- Mauriciu, *Arta militară*, ediție de H. Mihăescu, București, 1970.
- Procopiu din Cesareea, *Războiul cu goții*, ediție de H. Mihăescu, București, 1963.
- Idem, *Istoria secretă*, ediție de H. Mihăescu, București, 1972.
- Psellos, Mihail, *Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976-1077)*, ediție de Radu Alexandrescu, Iași, 1998.

- Teofilact Simocata, *Istorie bizantină. Domnia împăratului Mauricius 8582-602*), ediție de H. Mihăescu, București, 1985.